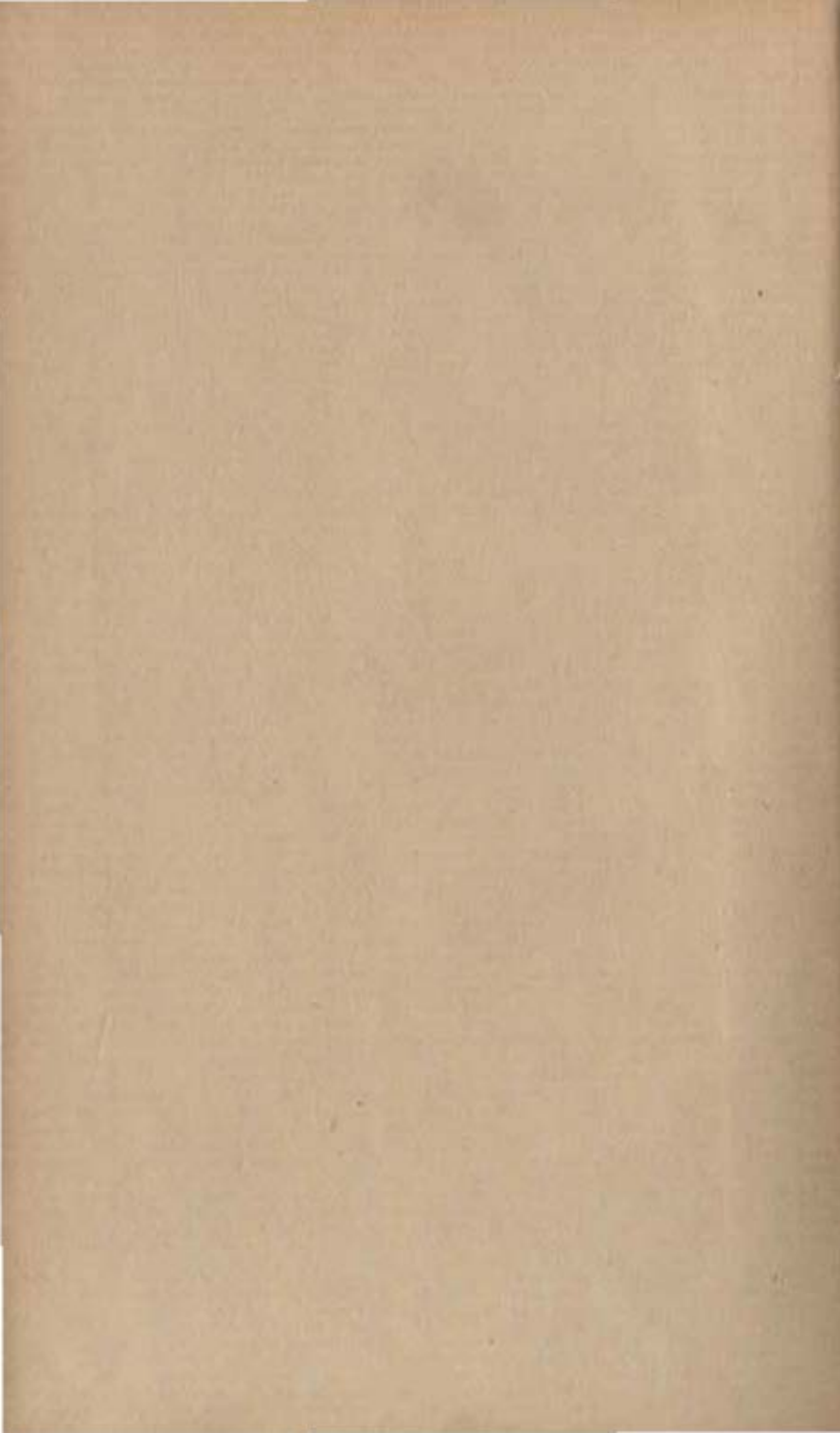

511830

Александръ Бопсеуъ.

~~Бр. 552^о~~

СРПСКИ ЦЕНТРАЛНИ КОМИТЕТ

СРБИЈА

у

ИМОВНОМ ПОГЛЕДУ ПРЕ, ЗА ВРЕМЕ
И ПОСЛЕ СВЕТСКОГ РАТА

1914—1918.

Народна имаовина пре рата (богатство). —
Привредни принос. — Штете проузро-
коване ратом. — Ресторација. —
Механичка снага у пољоприв-
реди. — Привредни про-
грам после рата.

02/2005

ЖЕНЕВА

ШТАМПARIЈА «УЈЕДИЊЕЊА»

1918.

БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕОГРАДА

1139 ✓

Ср. библиотеке

51819/57

ПРЕДГОВОР

Крајем 1916 године образован је приватном иницијативом у Женеви Српски Централни Комитет, чији су чланови: гг. Сима Лозанић, Милић Радовановић, професори универзитета, Милош Савчић, инжењер, Љуба Срећковић, директор кланице и Аца Поповић, индустријалац.

Комитет је образован у циљу, да путем апела на цивилизовани свет у пријатељским и неутралним државама поради на прикупљању прилога, из којих би се пружила прва и најнужнија помоћ нашим земљорадницима у стоци, семенју, пољопривредним справама итд., кад се наша отаџбина буде ослободила. Почетком 1917. године, Комитет је ради тога упутио један апел на публику у више држава, рачунајући поглавито на помоћ из Северне Америке, одакле су још 1915 год., слати прилози у пољопривредним справама, санитарском материјалу и другим стварима у Србију преко Главног Савеза Земљораднички Задруга, што је управо и подстакло образовање овог комитета.

Али, појава и акција комитета пада у најнезгодније време, таман у доба, кад Америка објављује рат Немачкој. Због тога његов апел није могао тамо наићи на одзив, као што се очекивало, ма да се са више страна обећавало, да ће се о циљевима комитета водити рачуна приликом ресторације Србије. Из неких опет неутралних земаља одговорено нам је, да извесни одбори за помоћ српском народу већ постоје и да се прикупљени прилози шаљу неким нашим посланствима, те је, вели се, врло тешко приступати образовању нових одбора за нашу ствар, особито у времену, када се свуда купе прилози за црвени крст и друге циљеве, да се укаже помоћ у зараћеним земљама. Једно због тога, а друго и услед све тежег и тежег саобраћаја са појединим државама, комитет није могао постићи остварење жељеног циља, који је себи био поставио. Па

ипак поред свију тешкоћа, на које је наишао, прикупио је нешто мало новаца, благодарећи једино заузимљивости француских дипломатских и конзуларних агената у далеким прекоморским земљама, на чему им је комитет у своје време изјавио захвалност. Не можемо, а да овом приликом не поменемо, да у овом раду нисмо нашли ни најмање потпоре од стране наших дипломата и консула, акредитованих у неутралним државама.

Апел за помоћ нисмо упућивали на публику у Швајцарској, ни у Француској, пошто су те две државе, нарочито Француска, већ много учиниле за наш народ.

У вези са питањем о првој помоћи нашем сељаку потписани чланови комитета бавили су се, из својих властитих побуда, проучавањем извесних привредних питања, а на првом месту питањем, на који би се начин најбрже помогло обнови и јачем развоју нашег земљорада после рата. Јер се у напред већ може рећи, да ће се у нас по закључењу мира осетити велика оскудица у сточној и људској радној снази. Та оскудица моћи ће се, по нашем мишљењу, отклонити једино увођењем механичке снаге у нашу пољопривреду. Та снага данас се у велико примењује, због оскудице у стоци, у свима зарађеним државама, па и овде у Швајцарској. Ми смо се потрудили, да о примени те снаге у нашој земљи израдимо један план и укажемо, како би се најбрже могли спремити људи, који би тим машинама, трахтерима, руковали и на њима вршили оправке.

Поред тога ми смо ушли и у проучавање других и замашнијих питања, које засецају у опсежан предмет обнове живота и рада народног у опште, ресторацију Србије. Јер, пре него што се буде приступило радовима на обновљењу наше опустошене домовине, у којој се мора почети све изнова; где има не само да се поврати оно, што је изгубљено, већ и да се нешто ново уведе и створи, потребно је знати, шта смо у њој имали пре непријатељске инвазије, а затим, шта ћемо у њој затећи, кад се будемо ослободили. Ваља у неку руку према могућности саставити биланс целокупног њеног имовног става. У осталом тако се ради и у оним земљама и пределима, које је снашла иста зла судба, као и нашу земљу. Само на основу познавања тих прилика може се успешно приступити радо-

вима на ресторацији. Ми смо тога ради покушали, да у једном кратком прегледу изнесемо прво, један више или мање приближан појам о величини наше народне имаовине у количини добара и њиховој вредности пре рата, а друго, величину материјалних губитака, које је Србија претрпела у овом рату. Ма да смо при израчунавању штете располагали извесним податцима, ипак резултат наше процене тих губитака више је информативног карактера, у колико се тиче њихове проценене вредности. У осталом главно је истаћи губитке у самим објектима. Најзад у једном нацрту, који има да се опширно разради, изнели смо програм радова на ресторацији земље, а за тим радова, који имају да се извршују у низу више година.

Резултат досадашњег нашег рада предајемо јавности у овој књижици, која ће, држимо, корисно послужити, како онима, који буду у приликама, да раде на ресторацији наше отаџбине, тако и онима, који буду озбиљно размишљали о тим важним питањима. Жалимо, што нисмо били у могућности, да многа питања, којих смо се само дотакли, опширно разрадимо и образложимо. Јер овај предмет премаша рад потписаних, бар како ми замишљамо, да га треба разрадити. Ми смо у тој намери били ставили драговољно своје услуге, али у томе нисмо нашли потпоре код наших меродавних чиниоца. Овај рад, који нас је стао доста труда и средстава, у толико смо теже осетили, у колико је пао само на нас потписате чланове и секретара комитета. Друга двојица чланова налазе се већ одавна ван Швајцарске, а пети члан стално је бољестан, те није могао узимати учешћа и у овоме раду, ма да је суделовао у одлукама комитета.

Ми ћемо ипак продужити започети рад, у колико нам прилике буду допуштале, јер сматрамо, да тиме испуњавамо само једну дужност према отаџбини. Вредно је посматрати појаве привредног живота, проучавати уређење појединих установа, интересовати се у законодавству земље, у којој по сили прилика боравимо. У Швајцарској има много шта да се види, многоме које чему корисном да се научи, па и да уради. Извесне њене установе, које немају ничег излишног, ни гламазног, најлакше би се прилагодили нашим приликама. Збиља, човек мора закалити, што наш свет није умео у довољној мери, да искористи своје дуго бављење у овој напредној и у истини демократској

земљи, пуној рала, реда, тачности, вредноће, штедње и других врлина, те да при повратку у отаџбину понесе собом корисних знања. Швајцарци се не препиру око тога, да ли је боља слобода рада или увођење мајсторских испита, већ подижу занатске школе и у њима још из малена образују омладину у разним техничким знањима. Требало би бар у томе да се на њих угледамо, како би смо могли у будућој економској борби показати исто толико знања и спреме у обновљеној Србији, колико смо показали храбрости на бојном пољу. Много времена, напора и жртава требаће да се она опорави, јер је много изгубила, управо све сем части и вере у своју будућност. Она се још и данас бори раме уз раме са својим моћним савезницима, чија праведна ствар мора на крај краја победити, у то смо ми тврдо убеђени.

Ж е н е в а, јануара 1918 године.

Чланови Комитета :

Мил. Ј. Радовановић, професор
М. Савчић, инжењер.

Секретар :

Др. Ђока Ст. Јовановић,
окр. шумар.

Ове мисли изазивају код једног од потписника овог написа пријатне успомене из времена, када је пре 16 година (1902), као изасланик министарства привреде пропутовао неколико швајцарских кантона ради проучавања њихових занатских установа и организација те се прикупљеним материјалом највише користило при изради пројекта закона о радњама.

ОПШТИ ДЕО

I

О начину процене имаовине.

После наше ратне катастрофе важно је представити материјалне губитке Србије у овоме рату, из којих ће се приближно моћи оценити, шта је потребно, да се Србија ресторира, а евентуално и накнади штета, коју је она ратом претрпела. Да би се ти губитци могли проценити, ваља нам најпре изнети, шта је наш народ имао пре него што је непријатељ успео, да земљу освоји и у њој се настани. Та мисао нас је покренула, да утврдимо величину народне имаовине или богатство Србије пре рата, а по том имовне губитке, које нам је непријатељ нанео окупацијом и искоришћавањем богатих природних извора наше отаџбине до краја 1917. године.

Пре него што пређемо на сам предмет, потребно је, ради бољег схватања саме ствари, рећи нешто о начину или методи, којом смо се послужили у овоме раду. Лако је појмити, да један тако опсежан рад, који захтева велику пажњу и опрезност, није лако извршити, особито, кад се има на уму, да ми, налазећи се на страни, далеко од своје отаџбине, не можемо располагати податцима као кад бисмо били у самој земљи. Ми смо се ипак подухватили једног тако замашног посла и убеђени смо, да ће то бити само од користи нашем народу.

Пре свега напомињемо, да је у опште немогућно представити у новчаним вредностима све облике народне имаовине, као што су нпр. слободна природна добра, као и добра, која служе општој користи: благо поднебље, значај водених токова, повољан положај за саобраћај, друмови, пристаништа, паркови, добар ред

и државно уређење, вредноћа, здрави друштвени односи, једном речи, све оно, у чему један народ има преимућства над другим. Јер ваља знати, да се богатство једног народа не састоји само у материјалним добрима, већ у свем оном, што је народ у стању да створи својим физичким и умним снагама.

У прво време, док се још није знало обележити јасно разлика између благостања и богатства народног, мислило се, да је довољно за оцену величине народног иметка, представити бројну количину економских добара, потребних за подмирење потреба. Више се дакле ценило богатство са гледишта народног благостања, мишљење сасвим оправдано; а сматрало се, да је немогућно изразити у новцу имаовину целог једног народа, као што се процењује имање појединих лица. Па и данас има писаца, који стоје на томе гледишту, ценећи имаовину народну са гледишта употребне вредности.¹ Тек у новије време, од када се почела обрађати већа пажња на прибирање статистичких података о стању народне имаовине, поглавито ради порезивања, покушало се у разним државама, да се она представи, не само у количини добара, него и у новчаним вредностима. Резултати тих процена носе обележје просечности, јер статистика испитује и проучава друштвене и економске појаве у масама и пашти се, да при томе дође до извесних средњих бројева. И већ до сада прикупљени материјал на тај начин о стању народне имаовине у појединим земљама драгоцено је градиво, које може корисно послужити за научне и практичне циљеве.

У предузимању тих радова, у опште, понајвећа је тешкоћа у томе, што још нема једне строго утврђене методе за процену и израчунавање, које би се човек имао придржавати. Томе ваља још додата и то, што се није на чисто, да ли при тим проценама треба узимати у рачун само добра материјалног облика или још и тако зв. нематеријална добра. Народни економисти и статистичари крећу се у опште у тим радовима према свом субјективном схватању, те се отуда и њихове процене, као што ћемо видети, знатно разликују, понекада у стотинама милијарди.

¹ W. Eggenschwyler, «Sind Volksvermögen messbar?», у Zeitschrift für Schweizerische Statistik, 1916 год.

У главноме данас постоје две методе за израчунавање вредности народне имаовине. По једној методи полази се непосредно од процене појединих објеката, утврђује се њихова просечна вредност, па се после те вредности сабирају и тако се долази до укупног резултата. То је *објективна* или непосредна метода. При употреби друге методе полази се од процене имаовине појединих лица и посредним путем долази се до главног резултата. То је *субјективна* или посредна метода, којој за основицу служи општи порез по приходу, односно порез на имање, а често се узима и порез на наслеђе и поклоне. А. Фовил,¹ узимајући тај други облик порезивања, послужио се субјективном методом за израчунавање имаовине у Француској. Поступање је врло просто. Узме се годишња цифра вредности пренесених добара путем наслеђа и поклона (*annuité successorale*), па се помножи бројем просечних година, које протеку између прелаза имаовине наслеђем од једног лица на друго, што представља просечан надживљај наследника над завештаоцем (*survie moyenne*). Тај број креће се између 25 и 36, за толико од прилике година просечно наследник држи наслеђено имање, па после истим путем прелази на друга лица, наследнике. Вредност пренесене имаовине, наслеђем и поклонима, износила је просечно у периоди 1902 до 1908 округлу цифру 7 милијарди. Кад се тај број помножи са коефицијентом 35, који Фовил обично узима као просечан надживљај, онда имамо 7 милијарди пута 35—245 милијарди франака. Толико је износила у тој периоди само приватна имаовина Француске. При употреби те методе узима се извесан проценат вредности имаовине више, као корекција, јер се сматра, да се у пореским пријавама не износи права вредност. Томе начину процењивања може се замерити то, што је тешко одредити просечан број година надживљаја, о коме је реч, пошто он може да варира, не само према земљама, већ и према крајевима у истој земљи.

Објективна или непосредна метода процењивања са својим, тако рећи, инвентарисањем народне имаовине, изгледа нам потпунија у томе, што се при процени, поред вредности, истиче и количина имања, те се види са колико и каквим добрима народ располаже

¹ A. de Foville « La richesse en France », — Revue économique internationale.

у даном времену. Али је доста тешка и компликована, јер се сви предмети по групама мора оделито ценити и његова просечна вредност утврђивати. По некада се при томе раду комбинују обадве методе.

Ми смо се послужили објективном методом, пошто субјективна метода предпоставља добро уређен општи порез по приходу. Процењивали смо поједине имовинске објекте просечно и у процену смо стављали само главне бројеве. Ми наравно не претендујемо, да смо у томе дошли до потпуне тачности. Али мислимо, да главни резултат до кога смо дошли, представља више мање приближно тачан појам о народној имаовини у нашој земљи. Ми неоспоравамо, да у томе може бити размимоилажења. Кад би неко други ценио, може бити, да би дошао до другог резултата. У остало то се дешава и у земљама, које располажу обилатијим податцима, где је техника процењивања далеко савршенија. Да наведемо о томе неколико примера. Професор *Г. Шмолер* проценио је 1902. године имаовину Немачке на 250 милијарди марака, док *Штајнеман Бухер*¹ цени на 350 милајарди. По процени *П. Лероа Болје*, имаовина Француске износи 230 до 235 милијарди франака. По *Ед. Тери-ју* она се пење на 287 милијарди.² Професор *Жид* цени је на 311 милијарди, *Гифен* процењује имаовину Енглеске на 400 милијарди. Народна имаовина Италије износи по процени професора *Нитија* 65 милијарди, а други је цене на 80 милијарди. Званична процена имаовине Сједињених Северо Америчких Држава износи 550 милијарди. Професор *Штајгер*³ у Берну, узимајући за основицу процене порез на имање, проценио је имаовину Швајцарске на 15 милијарди. Али он сам признаје, да је том проценом једва обухваћена половина вредности имања. По његовом мишљењу имаовина Швајцарске достиже цифру 25—30 милијарди франака. Директор статистике кантона Берна, *г. С. Милеман*,⁴ коме смо захвални на извесним обавештењима, која нам је пружио за овај наш рад, процењује имаовину само кантона Берна на 5

¹ Steinmann Bucher, Deutschlands Volksvermögen in Kriege.

² Ed. Théry. La fortune publique de la France.

³ Der Finanzhaushalt der Schweiz, 1916.

⁴ Untersuchungen über Entwicklung der wirtschaftlichen Kultur und der Güterverteilung in Kanton Bern, 1905 године.

милијарди (5.084.712.240) франака. Кантон Берн има 6.883 кв. километара са 664.000 становника, и у њему преволађује пољопривреда.

Наведени примери јасно казују, колико је рад на процени и израчунавању народног иметка тежак и замашан, те се поједини писци у томе разликују.

Најзад, у томе реду мисли морамо на овоме месту учинити једну важну напомену о податцима. Ми смо при процени и израчунавању вредности појединих објеката имаовине имали на расположењу податке наше државне статистике. Али ти податци, бар што се тиче извесних предмета, знатно одступају од података, који су послужили за основицу овом нашем раду. Да наведемо само један крупан пример, из кога ће се сваки моћи уверити о томе, у којој су мери податци наше статистике веродостојни и колико се на њих може ослонити.

Вредност целокупног земљишта Краљевине Србије (у старим границама) фигурише у државној статистици у 474.789,645 динара (види статистички годишњак од 1905 године. стр. 242), дакле, не износи ни пола милијарде. А вредност годишњег приноса производње са тога истог земљишта процењена је на 262.592.162 динара. Дакле, скоро пет милијуна хектара (4.830.000) не вреде више до скоро само два пута толико, колико износи једногодишњи принос са тога земљишта! То значи, као кад би се тврдило, да је вредност једне куће равна њеној једногодишњој кирији! Ма да ни цифра нашег приноса ни издалека не представља право стање, али о томе ће бити речи на другом месту.

Једно упоређење, ради бољег схватања саме ствари. У кантону Берну, који има свега земљишта 688.440 хектара, од којих се цени само продуктивно земљиште у 526.840 хектара и које је процењено на 1.120.775.200 франака. Просечна вредност једног хектара износи 5000 франака. У Србији 4.830.000 хектара процењено је само 474.789.745 динара; просечна вредност једног хектара је 98 динара! Однос вредности земљишта према вредности годишњег жетвеног приноса у бернском кантону стоји као 9:1, док код нас као 1,8:1.

Донекле се може разумети, да наш свет, а то у осталом бива и у другим земљама, кад се приступа попису ради прибирања података о имаовини, крије

право стање, било у погледу количине добара или о њиховој вредности, из бојазни, да му се не разреже већи порез. Али то, што се износи као званично у нашој државној статистици о вредности земљишта, више је него смешно. Изношење тако крајње непоузданих података може нам само бити од штете, нарочито у садањим приликама. Још је чудније, да се код нас те ствари нису контролисале!

У осталом за сазнање правог стања ма којег облика народне имаовине, ма које привредне гране, једини је поуздан пут у анкетама, поткрепљеним тачним статистичким подацима.

Летимичан поглед на привредно стање Србије.

Србија је у политичком и економском погледу млада држава. Нема ни сто година, како се ослободила турског господарства и постала самостална политичка заједница. По својој ослобођењу њена главна пажња била је управљена на политичко уређење и консолидовање унутарњих односа, а мало се радило на искоришћавању природних извора земаљских и на развијању њезиних продуктивних снага. Па и у новије доба пажњу наших државника и политичара била су више апсорбовала политичка, него економска питања. То се у неколико даје објаснити тиме, што се код нас нису истицали на дневни ред тешки социјални проблеми као у другим и старијим државама.

По својој друштвеној склопи Србија је демократска земља. У њој нема класних разлика по рођењу, нити постоје тако оштре имовне разлике. У Србији је непознат друштвени антагонизам, какав постоји у земљама Западне Европе, између аристократије и демократије, између великих поседника и сељачке масе, између капиталиста и радника. Маса народа бави се пољопривредом, што одговара природним погодбама земљишта и његова поднебља, које пружа не само природне лепоте свога разноликог положаја, него и веома погодне услове за развијање најразноврсније производње. Земљиште је већим делом по природи плодно и испресецано бистрим рекама и речицама, које га орошавају и чине још плоднијим. По својој положају Србија би имала блажије поднебље, да није са севера отворена хладним ветровима. Просечна годишња температура износи 11°С, али зиме ипак могу бити врло хладне, а лета претерано топла.

Србија производи све врсте жита, разне индустријске биљке: конопљу, лан, дуван, мак и др., а нарочито су повољне погодбе за неговање винове лозе

и разних врсти воћа, понајвише шљива. Њезине шуме обилују разноврсном дивљачи, а реке и језера рибом. Сточарство долази у ред најважнијих грана народне производње. Поред богатства у биљној и животињској производњи, наша земља обилује у разним врстама руда и копова: угља, гвожђа, олова, бакра, антимона, живе, злата, сребра и других метала и минерала налази се у знатним количинама. Подземно благо, које у себи скрива земљиште Србије, огромно је, али се оно још не искоришћава у довољној мери. По својим природним условима за економски развитак нећемо претерати, ако кажемо, да ретко која земља тако малог обима (84.000 кв. километара са 4.300.000 становника) има тако богате и разнолике природне изворе богатства, као Србија.

Томе да додамо друштвене економске погодбе, а на првом месту расподелуседа земље, на коме почива склоп нашега друштва, па ће се тек онда имати потпунија слика о економском стању Србије. У нас влада мали посед земље, мала својина, па по томе и мала пољопривредна газдинства, јер се код нас та два појма подударују. Скоро сваки појединац притежава извештан, макар и најмањи део свога земљишта, које обрађује. Сваком је више или мање обезбеђен материјалан опстанак. Сама конфигурација земљишта у неколико иде на руку малој својини и маломе земљораду. Брежуљкасто и таласасто земљиште са врло разноличном културом представља већи део земље, и оно није погодно за образовање великих пољопривредних баштина. У питомим равницама и по крај великих река: Дунава, Саве, Мораве, Ибра и Вардара има повећих имања, али не тако пространих, као у другим земљама. Сем тога демократски склоп нашег друштва помаже одржавању малог поседа. Сваки поседник живи на својем земљишту, обрађује га сам са члановима своје породице. —

Изузетно сопственици узимају у најам радиу снагу за обраду своје земље. У Србији нема сеоског пролетара па по томе ни сеоског радничког питања, као у другим земљама. Таква подела даје посебно обележје нашој друштвеној организацији. Мали поседи су основа благостању масе српског народа и одржању здравих економских односа у његовом друштву. То се најбоље види из следеће расподеле земљишта на поседе. Према попису од 1897 године, у

у старим границама Србије било је 293.483 поседа и то:

Испод	3 хек.	било је	98.253	или	33.490	%
Од 3 до 5	»	»	62.620	»	21.161	»
» 6 » 10	»	»	80.822	»	27.650	»
» 11 » 20	»	»	40.780	»	14.000	»
» 21 » 60	»	»	10.277	»	3.500	»
» 61 » 100	»	»	550	»	0.168	»
» 101 » 300	»	»	160	»	0.027	»
Преко 300	»	»	12	»	0.004	»

Подела својине на мале поседе поникла је у нас под посебним приликама. У српској држави средњег века владао је феудални систем, као и у осталим државама тога доба. Кад су Турци покорили Србију, у другој половини XV столећа, у постојећим имовинским односима нису битно ништа мењали. Српско племство замењено је турским, које је заузело све земље, на којима је маса народа (раја) морала да ради за турске феудалне господаре. То стање трајало је скоро четири столећа, све до 1833. године. Пошто је Србија збацила турски јарам, у првим деценијама прошлога столећа, прва брига српских државника била је, да учине крај турском феудалном режиму, и да народ економски ослободе. Рад у томе правцу убрзо је крунисан успехом. Спахијска власт је престала и стање некретне својине из основа је измењено. Раја, која је аргатовала на спахијским земљама, оглашена је за сопственике тих земаља. То је урађено 1833. год., када је укинут турски феудални систем и уведен савремени систем некретне својине. Тако је сретно решен један од најтежих економских проблема у корист масе народа у самој почетку стварања нове српске државе и тиме постављен чврст темељ правилном друштвеном развијању. Решење тога питања у многоме је олакшано тиме, што је српски народ гледао на турске феудалне господаре као на туђинце, који су били узурпирали права и положај српске средњевековне аристократије.

Рад на стварању и одржавању здравих економских односа у новој српској држави није се зауставио само на том великом преображају. Држава се и после тога старала, предузимајући и друге ефикасне мере, да се појединцима обезбеди својина земље. Нарочиту пажњу заслужује једна важна законодавна мера на томе пољу рада. То је увођење права заштите малог

поседа, тако званог «Homsted-a.» Законом од 1873 год. решено је: да се земљораднику не може продати за приватне дугове извешан минимум земље, а на име: кућа са окућницом и пет јутара земље, свега 3,41 хектара, као ни извешан број стоке, ни алата за рад. Тако исто забрањено је земљорадницима, да се задужују на менице. Те две мере, нарочито она прва, неоспорно су помогле одржање малог пољопривредног поседа и спречиле стварање сељачког бескућништва. Да би се земљорадник још боље заштитио, недавно је донесена још једна слична одредба, по којој се земљораднику не може продати ни за дуговну порезу, ни за кривичне трошкове, у опште, ни за какав дуг, 0.25 хектара.

Занимљиво је мишљење о поменутој законодавној мери од 1873. год. једног писца, који припада данас нама непријатељском народу, А. *Дамашке-а*, врло доброг зналаца у питањима некретне својине код разних народа. Ми то мишљење овде износимо. Говорећи о нашим породичним задругама, он вели, како су раније српски државници имали здраве и широке погледе, кад су још 1865 године обезбедили сељаку два јутра земље, а године 1873. завели право на заштиту малог поседа, које и данас вреди, па продужује овако:

«Србија у старим границама једва је бројала толико становника, колико велики Берлин, па ипак је 1912. године уништила најбољу турску војску у битци код Куманова. Године 1913. она је у рату са Бугарском примила на себе главну снагу бугарске војске, а 1913 и 1915 године два пута је потукла аустро-угарску војску. Напослетку, сједињеним војскама немачким, аустро-угарским и бугарским, она је подлегла, али тек после јаких отпора, на чему се противнику има одати поштовање. Несумњиво је, вели Дамашке, да постоји тесна веза између војничке храбрости српскога народа и његове установе права на заштиту малог поседа.»¹

Као што се види, у нас влада мали сеоски посед и мали земљорад. Али не можемо а да овом приликом, кад је реч о својини земље, не поменемо једну појаву, која штетно дејствује на рационалан развитак нашег

¹ Die Bodenreform. — Grundsätzliches und geschichtliches zur Erkenntnis und Ueberwindung der socialen Noth, — von Adolf Damaschke, 1917. — 14° издање, стр. 438.

земљорада. У последње време, услед наглог раздруживања живота и имања, јако се опажа тежња претераног ситњења својине земље у нас, као крајност образовању великих баштина. Та појава поопштрава се још и тиме, што се својина појединих сопственика сувише парцелише, и царцеле налазе растурене по разним атарима. — То двоје смета напретку земљорада, нарочито, где је култура екстензивна, као што је то случај код нас. Сметња је, на првом месту, увођењу механичке снаге у нашу пољопривреду, ма да се та сметња може у многоме отклонити организовањем задружног рада у пољу. На другом месту, то смета примени научних резултата на културу земље, што је у нас у толико осетљивије, у колико ми немамо повећих пољопривредних добара, која би послужила као практична школа својој околини. Свакојачко би ваљало нешто предузети, да се спречи та претераност у ситњењу својине земље. Али, то питање дубоко заседа у постојећи наследни систем. Да ли томе не би био лек у завођењу, у извесним случајевима и под извесним погодбама, тако зв. «породичног добра», недељивог у природи? Та установа постоји код многих народа, па и код наше браће Словенаца. У северним словеначким покрајинама, кад сопственик имања умре без тестамена, тада имање у целини прелази на једног наследника, најстаријег или најмлађег, који је дужан, да остале наследнике измири у новцу.¹ Што се тиче сувишног парцелисања својине, томé би био једини лек у комасацији земље, којим би се парцелисање svelo на мању меру, у чему би била несумњива добит.

Земљорадња. Као што смо напред напоменули, главно је занимање нашега народа пољопривреда. Више од три четвртине становништва бави се производњом сировина. Култура пољских усева долази на прво место; она заузима нешто више од једне четвртине укупног земљишта. Од свију усева највише се производи кукуруза, који успева у свима крајевима земље; њиме се храни маса народа, употребљава се за гојење свиња, а велики део извози се на страну. После кукуруза долази шеница, која успева у равним и брдским крајевима; њоме се храни градско станов-

¹ Ернест Крулеј. «Привреда у Словеначкој», стр. 25, врло поучна књижица о привредном стању Словенаца.

518 19/57

200215

ништво. Сеоски свет врло мало троши тога жита у сравнењу према потрошњи кукуруза. Већи део шенице извози се на страну. Остала жита: јечам, овас, крупник, елда и др. производе се такође у великим количинама. У новим областима производи се у знатним количинама пиринач. Негују се и разна варива, нарочито пасуљ, који је главна храна сеоског становништва. Повртарству се код нас у опште врло мало поклања пажње и оно је једва задовољавало домаћу потребу. Од индустријских биљака највише се производи конопља, лана, дувана, мака, шећерне репе и т. д.

Мора се признати, да је наш земљорад још доста екстензиван, и да не баца принос, који би према природи земљишта могао давати, кад би се приступало обради земље са више знања и умења. Па ипак је на томе пољу за последње две три деценије учињен знатан напредак, благодарећи извесним пољопривредним организацијама, које су биле прегле, да у народ унесу више и знања и растуре што већи број савремених пољопривредних справа и алата. По себи се разуме, да на томе пољу у Србији после рата предстоји велики преображај и увођење многих корисних новина. Кад се буде земљиште научно испитало и према његовој каквоћи буде одређивала врста култура усева, у извесној мери применила механичка снага у обради земље, боље организовао пољопривредни рад, како би се јаче подстакло усталаштво наших земљорадника, завео погоднији и практичнији систем пољопривредне наставе, која би одговарала стварним потребама појединих крајева, тада ће се тек и принос од пољопривреде моћи у знатној мери повећати.

Сточарство. После земљорада долази Сточарство, као једна од најважнијих грана народне производње. Србија је у осталом одавна позната као сточарска земља, у којој су врло повољне природне погодбе за неговање разне врсте стоке.

Стока и сточни производи сачињавају главни део нашег извоза. Само је код нас екстензивно пашњачко сточарење. Више од триста хиљада хектара земље налази се под ливадама и пашњацима (чаирима), са којих стока скида обилату и здраву храну. Највише се производи говеди и свиња, а затим и остале стоке. Најбољи сој говеда успева у плодним пределима Колубаре, Јасенице и Ресаве. У брдским крајевима сој

говеда је ситан, али врло издржљив у раду. Сви пољски радови у нас се свршавају помоћу говеда: коњи се ређе за то употребљавају. У последње време покушало се укрштање домаћег соја говеда са извесним страним сојевима, али то укрштање, сем са сименталском расом, није дало повољне резултате. Климатске погодбе код нас су друкчије, те стране расе говеда тешко подносе промене.

Производња ситне рогате стоке оваца и коза опала је у мери, у којој се испаше и утрине претварају у орнице. Међу тим у новим областима Србије, где још има пространих планинских испаша, производи се много више стоке, него у старим границама. У планинским пределима постоје од најстаријих времена овчарска удружења зв. «бачије». Та удружења образују сопственици стоке у смеру, да стоку заједнички чувају и хране и заједнички производе сир и масло. Они производе велике количине млечних производа, који су се трошили у земљи, а у велико су се и извозили, понајвише у Турску. Нарочито је познат њихов сир «Качкавал», јер је одлична квалитета и одликује се својом масноћом, услед чега остаје дуго свеж и не суши се тако брзо.

Коњарство би у нас могло бити развијеније, да се на ту грану раније код нас обрађала мало већа пажња. Домаће расе коња одликују се малим порастом, правилним обликом и великом издржљивошћу, особито коњи брдских предела. Покушавало се и укрштање домаћих раса са страним расама, особито са енглеско-нормадским расама. Тога ради постоје два сточарска завода, у којима се негује коњарство. Сваке године с пролећа, шаљу се пастуви на поједине станице у разне крајеве земље ради опасивања кобила и на тај начин поправља се домаћа раса коња. За последње две деценије почело се и у нас поклањати више пажње коњарству у опште. Често су приређиване изложбе коњских грла и даване награде најбољим одгајивачима. Али, при свем том, производња коња још није била у стању, да подмирује домаћу потребу, те су коњи у већем броју увожени са стране.

Али се највише негују свиње, чија је производња врло рентабилна. Свињско месо, маст и сланина важни су артикли наше извозне трговине и главни састојци хране нашег народа. Производња свиња је споредно занимање. Сваки земљорадник, поред осталих својих

пољских радова, бави се узгред и неговањем свиња. У Србији је био одличан сој свиња, које при гојењу достижу знатну тежину, а врши се и укрштање са страним сојевима, нарочито са расом јокширском и беркширском. Погодност природних услова и велика производња кукуруза у многоне олакшавају запат свиња у великим количинама. У место да се извози у зрну, велики део кукуруза се употребљава за исхрану свиња и на тај се начин претвара у месо, маст и сланину и извози на страну, што даје и већи принос. Раније је извоз свиња достигао знатне цифре, али од када је забрањен извоз живе стоке у државне средње европе, извозило се само месо, маст и сланина.

Живинарство је такође једна веома рентабилна грана, из које би народ могао црпети велике користи. Последњих година прилично се радило на поправци домаћих врста живине и на јачању живинарске производње, али ни издалека та грана није развијена у мери, у којој би могла да се развије и да пружа користи.

Челарство и свиларство се негују такође, но у мањој мери, и ако је челарство у нас познато још из настаријих времена. Подизањем угледних челаника, приређивањем челарских курсева, увођењем кошница савршенијег система, учињен је осетан напредак на пољу челарства, али у томе правцу има још много да се ради, па да оно покаже праве резултате. Годишња производња меда и воска подмирују домаћу потрошњу, а врло мало се извози на страну, нарочито восак. Свиларству се тек у новије доба почела обраћати већа пажња приређивањем поучних практичних курсева. Пре десетину година образовано је и Свиларско Друштво, које је подигло сушнице у Лапову, инсталисало машинерије за одмотавање чаурица, које откупљује од произвођача и тиме подстиче гајење свилобуба. У Бевџелији, где су много погоднији услови за развијање свиларства, постојало је такође једно свиларско друштво.

Последњих година наша статистика бележи опадање бројног стања стоке у нас. То долази отуда, што се са множењем људства слободне испаше и утрине претварају у ораћу земљу и подвргавају развој култури, Наш произвођач још није довољно упућен на интензивније и шталско гајење стоке. Али, у колико

се изгубило у броју, у толико се добило у каквоћи, у поправци појединих врсти стоке. Приређивањем сточних изложби, раздавањем награда најбољим одгајивачима стоке, наше се сточарство последњих деценија знатно поправило у сравњењу према оном, што смо имали раније. Него још има много да се ради на развијању те важне гране народне производње. У овоме рату наше је сточарство са свим упропашћено и много ће времена требати, да се оно обнови по закључењу мира. За нас је велико питање, како ћемо набавити стоку за приплод и рад после рата, кад се зна, да се данас у свима европским земљама осећа оскудица у стоци. Рат је, тако рећи, све прогутао. О томе питању ваљало би за времена, још сада, предузети извесне припремне мере за обнову нашег сточарства. После рата све ће бити теже, јер ће тек онда тражња стоке бити велика.¹

Воћарство. По свом привредном значају на треће место, после културе усева и производње стоке, долази воћарство. Као што су за пољоделство погодне равнице, тако су за воћарство zgodни брдски крајеви. Култура разних врста воћа велики је извор народног богатства и важан артикал нашег извоза. Наше воће, због своје извршене каквоће, много се цени на страни. Извоз воћа растао је из године у годину, што је давало подстицаја нашим произвођачима, да се све више одају на неговање воћарства. Ни једна балканска држава нема тако погодних услова за воћарство, нити производа тако разноликог воћа као Србија.

Од свију врста воћа највише се негују шљиве, нарочито једна врста звана «Пожегача.» Тај плод важан је, колико с погледом на његову велику потрошњу у земљи, толико и још више с обзиром на извоз. Поменута врста шљива одликује се својом крупноћом, ванредним укусом и слашћу, јер садржи доста шећера. У понеким крајевима наше шљиве могу се мерити са најбољим врстама француских шљива. Дobar годишњи род шљива има великог утицаја на народно благостање.

Употреба шљива је разнолика. Сирове шљиве троше се много у земљи, а у новије време и извозе се у

¹ Белгијанци подижу овде у Швајцарској живинарнике за расплођавање живине и набављају стоку коју ће по закључењу мира пренети у Белгију.

томе стању. Од шљива се производи изврсна ракија, позната под именом «шљивовица», и справља се пекмез у великим количинама. Али се шљиве највише суше и у томе стању извозе у великим количинама на страну. Сушење шљива у нас је отпочело око половине прошлога столећа, у прво време на примитиван начин, а данас је процес сушења доста усавршен увођењем бољег система сушница. Држава се стара, да се рад у томе правцу што јаче развије. Поред тога она предузима све мере противу несавесних произвађача и извозника, да би се одржао добар глас на страни томе извозном артиклу. Тога ради, за време извозне сезоне, постављају се нарочите комисије, које контролишу извоз, старајући се, да се само добра и сува роба тога артикла може извозити. Вредност извоза сирових и сувих шљива, пекмеза и осталог воћа достиже знатне цифре. Поред шљива, негују се у нас и друге врсте воћа: јабуке, крушке, ораси, трешње итд. Воћњаци заузимају простор од преко 150.000 хектара. Недавно је донесен закон о унапређењу воћарства, по коме сваки округ мора имати по један воћни расадник, повећег простора, за ширење воћарства у својој околини.

Виноградарство, као и воћарство, узима већег полета. Пре појаве филоксере 1882 године, наше виноградарство било је развијеније. Тада је било земљишта под виновом лозом око 100.000 хектара. Производња вина премашала је далеко домаћу потрошњу, те се могло извозити на страну. Од појаве филоксере, те године, продукција вина опадала је сваке године у толикој мери, да није могла подмиривати домаћу потрошњу. Знатне количине вина увозиле су се последњих година, понајвише из Турске, Грчке и Италије. Користећи се искуством других народа, прегло се у нас, да се виноградарство обнови на подлози америчке лозе. У томе су постигнути повољни резултати. И држава и поједини на томе су озбиљно радили. Донесен је и закон о унапређењу виноградарства. Подигнуто је више лозних расадника на државним и самоупривним пољопривредним добрима за расплођавање винове лозе. Паша лоза даје вино одличне каквоће, црвено и бело. Нарочито се одликује својом каквоћом неготинско вино, које је по боји и укусу слично француском бургундском вину. Данас винова лоза у старим грани-

цама Србије захвата простор око 40.000 хектара, а нешто мање у новим областима, где је на гласу црвено кавадарско вино.

Знатан напредак у нашем виноградарству био је обележен последњих десет петнаест година оснивањем виноградарских задруга са модерним и пространим подрумима за производњу и чување вина. Задругари уносе у те подруме своје грожђе, заједнички производе и продају вино. Задружни рад на пољу те гране рада показао је неоспорно велики успех, нарочито венчаčka виноградарска задруга, која је прва отпочела рад на тој основи, а затим и смедеревска задруга. Пред сам рат основано је било још четири пет таквих задруга, али оне нису могле отпочети рад.

У данашњем рату уништени су многи наши воћњаци и виногради. Непријатељ је немилосрдно сатирао воћњаке, особито шљиваре. Виногради су пропали, нешто услед самога рата, а нешто због тога, што није имао ко да их ради за последње три године. Тиме је Србија претрпела огромну штету. Много времена и средстава требаће, да се обнове наши воћњаци и виногради.

Шумарство. Шуме представљају велико богатство наше земље. Почетком прошлога столећа Србија је била веома богата у шумама. Али се временом осећала све већа потреба у повећавању ораћих земаља за усеве те су услед тога многа шумска земљишта и то прво она у близини насеља, а за тим удаљенија, из године у годину крчена и претварана у орнице и пашњаке. Тако се смањивао простор шума. За време наших ратова за ослобођење 1876/7 године, а затим 1885 године, за време рата са Бугарском, многе наше пограничне шуме према тим земљама уништене су. Доцније подизањем путева, нарочито железница, добило је дрво бољу цену, те је отпочело нагло сечење шума, често без икаквих правила о шумарству, па и без икакве државне контроле, што је много допринело сатирању најбољих шумских комплекса.

Пример наших шума још није извршен, да би се могло тачно сазнати, колики простор заузимају. Године 1891. донесен је закон о шумама, по коме се све шуме имају премерити помоћу нарочитих комисија, али је од тога времена само један део премерен. Највеће тешкоће извршењу тога закона почињава пи-

тање о својини шума и шумских земљишта. То питање о својини раније се могло много лакше расправити, док се још није осећала толика потреба у зиратним земљама.

Наше шуме по негде образују простране комплексе једне исте врсте дрвећа, а понегде су ти комплекси прошарани разним врстама дрвећа. Првих тј. шума једне исте врсте дрвећа има око 80%, а других 40%. Лиснате шуме захватају највећи простор око 90%, а четинари 10%. Међу лиснатим шумама највише има букових шума, које се простиру скоро по целој земљи и представљају око 80% свију шума. Мора се на жалост признати, да су букове шуме на многим местима већ одавно презреле, од којих по неке и труну. Те шуме нису се могле експлоатисати из недостатка путева. После букове горе долази растова и церова, распрострањене у већим или мањим деловима по целој земљи. Најбоља растова гора налази се у топличком округу. Од дрвећа, које се налази у мањим количинама, измешана по шумама долазе: граб, клен, јасен, јавор, брест, бреза, леска, смрека, тисовина, аришевина, липа, топола, врба, јова и друге. Четинасте шуме налазе се већим делом у Југозападној Србији, у окружним уживком, чачанском и крушевачком.

Буково и церово дрво употребљава се највише за гориво. Код нас још цео народ употребљава дрво за гориво. Растово дрво, као и нека четинаста дрвета употребљавају се за грађу. Јасен и граб налазе највећу употребу у коларству. Јавор, бреза, липа, тисовина и ораховина у резбарству.

У опште се може рећи, да се код нас раније није схватало, колики значај имају шуме са економског, здравственог и климатског гледишта, те се на рационално газдовање није ни обраћала пажња, а није било ни стручног особља за неговање шума. Тек у новије доба почела се поклањати већа пажња култури и чувању шума и пошумљавању огољених шумских земљишта.

Рударство. Као што земљина површина Србије обилује у биљној и животињској производњи, тако је и њена утроба богата у рудама и коповима. Експлоатисање наших рудника датира се из најстаријих времена, о чему сведоче трагови рударских радова још из римског доба. У српској држави средњег века рудар-

ство је било један од главних извора њезиних прихода. За време турске инвазије рударство је у Србији било скоро са свим престало, да се понова јави у новој српској држави.

Према досадањим истраживањима утврђено је, да наша земља скрива у себи разнолике руде. Пре свега важне су златоносне руде, које се појављују у разним облицима, а понајвише у кварцу, у формацијама серпентинских и трахитских стена и у разним наносима. Златоносних руда налази се на више места, а понајвише у округу крајинском и пожаревачком, нарочито између Нереснице и Мајданпека. Једна концесија за вађење тих руда дата је 1903 год. једном рударском синдикату на простор од 7500 хектара, а друга 1902 у месту зв. «Благојев Камен» на простор од 410 хек. Осим тога наишло се на златоносне руде у местима близу Рама на Дунаву, код Беле Паланке, на подножју северне стране Копаоника, Дели Јовану, затим у наносима Црне реке, покрај Тимока и др. местима. Секундарни слојеви златоносних руда откривени су у наносима реке Пека и њезиних притоцица, у долинама реке Плаве, у басену Поречке реке и Тимока, у долинама Плавнице, Јасенице, у источној Србији, а у јужној Србији на подножју Копаоника. Злато се вади испирањем песка. Испитивањем речног наноса (алувија) у долинама Пека, показало се, да је вађење злата на тај начин рентабилно. Један рударски синдикат, који је на то добио концесију, отпочео је рад са два багера 1903 год. и добио је за кратко време 92 килограма злата. Трошкови вађења сведени су на 0.30 дин., од куб. метра земље.

Живине руде налази се на много места у приличним количинама. У близини Београда, код Авале, у селу Брајићу и Доњој Трешњици. Код Авале извађено је 79.826 килограма живе.

Олова има на много места. Извесне оловне руде садрже и по мало злата и сребра. Најбогатији оловни рудници налазе се у Подрињу, Космају, Руднику, Копаонику, Рипњу и Кучајни. У Подрињу је вековима вађено олово. Подринске оловне мајдане у последње време експлоатише држава. На многим местима у Подрињу налази се и антимона, нарочито у близини Завлаке, Костајника, Постења, Зајаче, где је постајала стара римска варош «Зајеција». Из тих рудника извађене су огромне количине олова.

На руднику су још у стара времена вађене руде бакра, олова, сребра и злата. То казују трагови многих рударских радова. На Копаонику се такође налазе слојеви оловних и сребрних руда са по мало злата. У Кучајни су богата рудна поља, која се простиру за неколико квад. километара у простору са оловним, гвозденим и цинковим рудама. За неколико година експлоатисања извађено је 265 тона олова, 65 килограма златв. и 1092 килограма сребра. Количина злата просечно износи 57 грама по тони руде, а 455 грама сребра на сто килограма олова. Кучајна је најбогатији рудник у златоносним и сребрним рудама.

Цинка се налази у уједињењу са галенитом и пиритом и халкопиритом, највише у Кучајни, Завлаци и на Руднику. За три године извађено је у Кучајни 391 тона цинкане руде, из које се добило 121 тона цинка, што чини 41,5%. На Руднику и у Завлаци цинкана руда садржи 10, 24, 30 па и до 50%, цинка.

Бакарни рудници заслужују нарочиту пажњу. Бахра има на многим местима, а нарочито у дебелим слојевима брда Суворора, Маљена, Букова, а делом на северној страни Повлена, у округу ваљевском. У томе крају отворена су два бакарна рудника, који су експлоатисана, и то у Ребељу, Брезовици и Радановцима. У Ребељском руднику извађено је 1903 год., 150 тона бакра. Мајданпечка домена, која захвата 16.000 хект. садржи богате слојеве разноврсних руда, а понајвише бакра. Ту се одавно, још од 1850 год., вадило гвожђе и бакар, па је вађење гвоздене руде напуштено, само се вади бакар. Године 1902 дата је концесија једном белгијском друштву на извештан простор, и одатле је извађено 115.000 тона бакарне руде, из које се добило 4.350 тона бакра, просечно 3,75%. У смеси бакарне руде налази се знатан проценат гвожђа и по мало злата и сребра. Врло богати слојеви бакарне руде налазе се у селу Бору и Кривељу, где се налази на трагове рударских радова из ранијих времена. Од свију бакарних рудника данас је у Србији најбогатији чувени рудник Бор. Обилност његовог рудног блага не оцењива је. Многе анализе, које су вршене, дају врло повољне резултате, да се налази 8 до 25% бакра. Борски рудник долази у најбогатије бакарне руднике. Концесија на 2.400 ха. дата је 1903 год., једном француском друштву, које га је експлоатисало све до непријатељске инвазије Србије.

Антимонске руде има на више места у Подрињу. Године 1901. до 1903. извађено је 13.537 тона те руде, која садржи 12 до 14% антимона. Хрома се валази на планини Суворору и у близини Крајева. У мањим количинама налази се арсеника у Подрињу.

Рудно богатство у гвожђу и угљу од особитог је значаја по будући економски развитак Србије. Како у нас још нема индустрије гвожђа у правој смислу, то се на вађење гвоздених руда до сада није толико ни полагало, ма да је истраживањима утврђено, да се гвоздене руде налазе у многим местима и у великим слојевима, разних облика и једињења.

Све већа потреба у материјалу за гориво изазвала је јаче интересовање у истраживању и експлоатацији угљених мајдана. Већ досадашњим испитивањима открило се, да земљиште Србије скрива у себи огромне количине угља разних облика и квалитета. У пространим басенима наших великих река, нарочито Саве, Дунава, Тимока и других, наишло се на обилате слојеве угља изврсне каквоће, да се понеке врсте могу упоредити са шлеским угљем. Угљени слојеви у Добри на Дунаву пружају се у простору од неколико километара, из којих је извађена знатна количина угља. На источној страни Ртња слојеви угља захватају око четрдесет километара. У Бољевцу је откривен мајдан угља изврсне каквоће. Али најобилнији угљени мајдани до сада су откривени у Сењу и околним местима. У томе крају рачуна се, да угљени слој садржи око два милиона тона угља. Сењски угљени мајдан експлоатисала је управа наших жељезница. У Јелашиници близу Ниша, у Јарандолу и на многим другим местима, налазе се слојеви угља најбоље врсте. У Костолцу, у басенима Дрине, Саве, као и на више других места има доста лигнита.

Разне врсте камена за индустријске циљеве: гранита, мрамора, воденичног и литографског камена, откривени су на више места, али се слабо експлоатишу из недостатака саобраћајних средстава. Литографски камен само на једном месту покрива простор од стотину хектара.

Напоследку Србија је богата тако исто у изворима разних лековитих минералних вода. То су наше бање, које експлоатише држава или их даје у концесије.

Наше рударство има велику будућност; оно ће привући стране капитале, који нам не достају за експлоатисање. Данас је оно тек у своме почетку рада, што сведочи мали његов принос годишњи, који износи нешто више од пет милиона динара. (Податци о нашем рударству узети су из чланка г. Д. Антуле «The Servia by the Servians, by A. Stead.»)

До сада је отворено у нас рудника и то: Злата и сребра 4, бабра 4, олова и сребра 7, антимона 2, каменог угља 5, мрког угља 10, лигнита 6, воденичног камена 3, мрамора 4, литографског камена 1, свега 46 мајдана.

Индустрија. *Индустријску производњу* представљају у нас три облика прерађивања: кућевна индустрија или рад у породици, занатство и фабрична индустрија.

Кућевна је индустрија још и данас важан фактор прерађивања, при свем том што страна фабрична израда све више продире у масу народа. Не треба губити из вида, да тај облик прерађивања подмирује већи део потреба нашега народа. Поред својих радова на добијању сировина, сеоски свет, особито у зимње доба, бави се израдом разних предмета за своју кућевну потребу, па и за продају. Женскиње израђује предмете од конопље, лана, вуне памука, а мушкиње од дрвета, камена, земље и т. д. Некада је та грана била далеко развијенија, подмирујући већи део потреба. Али у мери, у којој се код нас осећао утицај фабричних рађевина са запада, у толико је опадала кућевна индустрија. Наш свет све више се навикава на шаренило фабричних рађевина, које су за њега примамљивије и изгледају му јевтиније. Услед тога се све више губи оригиналност наше националне ношње, коју замењује ношња са запада.

Има извесних грана кућевне индустрије, које се још доста добро одржавају, па шта више могу имати лепу будућност. То је случај са извесном текстилном индустријом. Израда ћилимова заслужује нарочиту пажњу; у њој преовлађује ручни рад, којим се бави женскиње. Особито су чувени пиротски ћилимови, који се одликују ванредно лепим и оригиналним шарамима (десенима), јаким износом и постојаношћу својих боја. То су наши «Гоблени», који имају добру прођу у земљи и на страни. Та грана индустрије могла би се

у нас развити у већим размерима, ако би јој се поклонила већа пажња у смислу боље организације рада и пружања капитала

Занатство по градовима има више локални значај. Поред неколико модерних заната, пресађених са стране, тај облик индустрије одржава се код нас по највише навикама света, који још не напушта домаће рађевине, који тражи предмете по мери и укусу. Улога по неких заната сведена је просто на оправке и крпеже. Нашим занатлијама највише оскудева опште образовање и стручно техничка спрема, што се до сада на жалост није неговала код наших занатлија, а на шта би у будуће требало обратити нарочиту пажњу. Поред тога наш занатлијски ред треба упутити на бољу и савременију организацију рада и створити му повољније кредитне прилике. Пре кратког времена донесен је нов закон о радњама, који је заменио стару еснафску уредбу од 1847 год., и који регулише све врсте радиности. Ако се његово извођење буде упутило добрим путем, може се надати, да наша занатска радиност пође напред и да се створи сношљивије стање нашим занатлијама. Тај ред, као и ситни трговци, највише ће осетити последице овог страховитог рата. Ваљало би за времена размислити на који начин, да се одмах по закључку мира пружи ефикасна помоћ тим друштвеним редовима, да могу продужити свој рад.

Фабричка индустрија почела се тек од скоро развијати. Поред тешкоћа, на које се наилази при подизању једне тако важне гране рада у једној пољопривредној земљи, као што је наша, у којој оскудевају и стручна знања и капитали, мора се признати, да су у нас до скоро преовлађивали једностранни појмови о привредном развијању у опште. У нашој врховној привредној управи раније се сматрало, да сву пажњу треба сконцентрисати на развитак наше пољопривреде, на добијање сировина, како би се што више повећао њихов извоз у размену за увоз страних рађевина, те се тако пренебрегавала домаћа радиност. Међу тим у опште се зна, да се једна земља не може слободно, ни самостално развијати, ако у њој нема извесног склада у развијању свију привредних грана, ако велимо, нема у извесној мери развијене индустрије, која би била у стању, да прерађује најпотребније артикле, које троши маса народа. У потврду тога пружа

жа нам најбољи доказ савремена царинска политика појединих држава. Последњим трговинским уговорима државе средње европске, у које се кретао извоз наших сировина, прибегле су претераним аграрним царинама, што је довело Србију, као пољопривредну земљу, у веома тежак положај. Многим нашим сировинама онемогућен је на тај начин увоз у поменуте државе. Према таквом стању један извештај вишак сировина, преко домаће потрошње, мора се прерађивати у земљи. То нас је по сили прилика било упутило на подизање извесних грана индустрије, која се наслањају на прераду домаћих сировина. Стога ради још раније предузимане су биле извесне мере, које су ишле на руку и олакшавале подизање индустријских предузећа. По закону о унапређењу домаће радиности, сваки онај, био домородац или странац, који намерава подићи какво индустријско предузеће, ослобођава се плаћања царине на увоз алата, машина и другог споредног материјала; пореза на радњи; материјал за гориво, (угаљ), добија по цени коштања из државних угљених мајдана и добија 25% попуста на железницама за пренос робе. Међу тим доцније је следовала једна уставна одредба, по којој давање концесија припада само законодавној власти. По себи се разуме, да, при давању концесија појединим индустријским предузећима, ваља поступати врло опрезно, ићи на руку само оним предузећима, која ће бити у стању, да прерађују домаће сировине.

Међу врстама индустрије, које су у нас најбоље успевале да поменемо: млинарство, индустрију меса, шећера итд.

Млинарска индустрија показује леп успех. Њезин значај повећао се, од када је отежан извоз нашег жита у средње европске државе услед претерано великих царина на увоз тога производа. То исто важи и за индустрију пива, која подмирује домаћу потребу, а нешто се пива извозило на страну. Шећерна индустрија почела се развијати од скора. Постоје две фабрике, од којих је једна немачка, у близини Београда, а друга аустријска, у унутрашњости земље, Тиме је био дат јак подстицај производњи шећерне репе.

Прерада меса обећава, да временом постане једна од најважнијих грана индустрије. Благодарећи забрани извоза стоке у Аустро-Угарску, индустрија меса и месних производа била је узела великих размера по-

следњих година. Месо од наше стоке и остали месни производи налазили су велику прођу на страним трговима. Постојале су пет кланица пре рата. Једна у Београду, као акционарско друштво, једна у Великој Плани, једна у Младеновцу, која је израђивала саламу одличног квалитета и једна у Параћину. У њима се клао и прерађивао огроман број стоке, нарочито свиња и живине.

Конзервирање воћа имало би код нас највећег успеха с погледом на велику количину воћа, коју наша земља производи. Међутим те индустрије у нас још нема, осим сушења шљива.

Како је Србија и сточарска земља, прерада млека могла би се успешно развијати. Та грана производње тек је била почела рад. Млекарске земљорадничке задруге почеле су биле последњих година, да производе сир и масло, који су налазили добру прођу по градовима. По селима пак свака кућа бави се производњом та два артикла на примитиван начин за своју кућевну потребу и за продају. За развитак млекарске индустрије у већој мери у нас ваља много што шта предходно спремити.

Кожарска индустрија нашла је била повољног земљишта за своје развијање, пошто у земљи има доста сировина за прераду. Поред извесног броја, више или мање ситних предузећа, које се баве прерадом сирових кожа, постојала је у близини Београда једна модерна фабрика кожа. Својим рађевинама она је у неколико подмиривала домаћу потребу. Уз фабрику кожа била је подигнута и фабрика обуће. Бомбардовањем Београда то је све уништено.

Текстилна индустрија, нарочито прерада конопље и лана, налази повољно земљиште за развијање и последњих година показује леп успех. Производња сировина та два артикла је велика, особито у јужним пределима Србије. Прерада тих производа врши се на разне начине. Земљорадници у својим домовима израђују од конопља и лана платно више за своју домаћу потребу. Занатлије по градовима баве се прерадом тога артикла у виду разне ужарије за продају. Да би се још више подстакла производња те две индустријске биљке, биле су подигнуте, последњих година, три повеће радионице за прераду конопља и то једна у Врањској бањи, друга у Лесковцу, и трећа у Свилајци, које израђују разне врсте ужарије. Конопље у вла-

кну извози се доста на страну. У Лесковцу, једном напредном индустријском месту, постојало је више радионица за израду разних предмета од конопља, лана, памука и вуне. У Ужицу се налази једна добро уређена фабрика за израду разне платнарије, поркега, конофоса и других предмета. Она употребљава електрику као моторну снагу.

За израду чоје (штофа) постојале су две велике модерне уређене фабрике, снабдевене најсавршенијим машинама и то једна у Београду, а друга у Лесковцу, које су израђивале најфиније врсте чоје за одело; а израђивале су и чоју за војничко одело. Не далеко од Лесковца, на реци Грделици, постојала је једна фабрика за израду грубље врсте чоје и гајтана. У Београду и Нишу подигнуто је последњих година више модерних радионица за предиво памука, за израду платна, шамија, трикотаже, шешира и других предмета.

Постојале су две фабрике стакла: у Костолцу, за прозорска окна и у Параћину, за разни стаклено посуђе.

Индустрија дрвета почела се развијати у већој мери. У Београду су постојале три велике парне стругаре, које прерађују већином меко дрво. У унутрашњости земље било је још дваестину парних стругара и око две стотине стругара, које раде на примитиван начин, служећи се водом као покретном снагом. Прерађено дрво за грађу троши се већином у земљи. Поред тога постојала је једна већа радионица, као акционарско друштво, за израду кућњег намештаја, две фабрике за израду столица у Крушевцу и Лесковцу и неколико омањих радионица за израду дрвених пољопривредних алата, пекмезарских буради и т. д.

Индустрија цемента почела се била јако развијати и подмиривати домаћу потребу. Имали смо три цементне фабрике. Тако исто индустрија камена показује леп успех,

Металне индустрије, у правој смислу, није било, које би прерађивале сиров материјал, ма да би било врло повољних услова. За ту грану индустрије потребни су већи капитали и спремна радна снага, у чему ми највише оскудевамо. У Београду су биле подигнуте две радионице за израду металних предмета. Оне увозе полупрерађен материјал са стране и од њега израђују поглавито пољопривредне справе и кућни намештај, али ни из далека нису у стању, да подмирују до-

маћу потребу у металним предметима, који се у великим количинама увозе.

Према богатству својих природних извора и вредноћи свога становништва, Србија има врло повољних погодаба за развијање свију привредних грана. Њена индустрија тек се почела развијати показујући лепе резултате. Тој грани и у будуће треба поклањати доста пажње, настојавајући на развијању оних грана радности, које налазе ослоња у домаћим сировинама. Али, главни извор богатства наше земље, био је и остаје у пољопривреди. Само ваља нашим сировинама обезбедити повољне пијаце и поред досадашњих отворити нове путеве нашој извозној трговини. Слободан извоз нашим производима на Јадранско и Јеђејско море једини је пут, да Србија у истини постане економски и политички самостална држава.

ПОСЕБНИ ДЕО

Одељак I.

Народна имаовина (богатство) у Краљевини Србији.

По уобичајеној дефиницији народна имаовина је скуп добара свију појединих лица, државе и самоуправних заједница изражена у новцу, према својој фактичној вредности.

Према овоме народну имаовину сачињавају:

1) Целокупна вредност свега у земљи постојећег земљишта, а према ценама, која би се за њега највероватније могла добити;

2) Целокупна вредност свију приватних и јавних грађевина, заједно са мостовима, жељезницама и т. д.;

3) Вредност свију стварних (материјалних) покретних добара, која служе производњи и промету и по томе су саставни делови сталног, и обртног капитала;

4) Вредност свију постојећих покретних материјалних добара намењених употреби и потрошњи, која су, дакле, одређена за подмирење личних потреба и налазе се у рукама потрошача и оних, који се њима служе и користе;

5) Метални новац, који се у земљи налази по својој стварној (унутарњој) вредности; и

6) Збир свију потраживања дотичне земље од иностранства смањен за онолико, колико иностранство има да потражује од ње.

У следћем, ми ћемо према томе посматрати сваку врсту добара по на особ, служећи се при томе објективном методом, где ће нам количине добара бити главна ствар, а узете цене служиће само као помоћни чинилац, да бисмо могли показати и њихову новчану вредност, и биће више информативног карактера. Цене, које смо ми узели датирају из доба пре овога рата.

СРБИЈА У СТАРИМ ГРАНИЦАМА

ГЛАВА I.

Непокретна имаовина.

А) Земљиште.

Главни део народне имаовине и неисцрпан извор економског богатства и благостања у Србији је неоспорно земљиште, Србија као пољопривредна земља све црпи из свог земљишта, у којој се више од три четвртине становништва бави пољопривредом.

Површина Србије у старим границама износи 4,830.260 хектара. Од те површине припада појединцима и општинама 2,526.684 хек. (52,30%) и већи део налази се под разном културом, а остатак у 2,303.576 хек. (47,70%) заузимају државне и опште народне шуме и утрине, (већи део) а остало друмови, реке и потоци, усулине и урвине, крш и голети.

За класифицирање земљишта према положају, природи и продуктивности, као и за процену његове вредности, једино је меродаван катастарски премер, који у исто време служи и за правично порезивање земљишта. Али, на жалост, у Србији још нема те важне установе. Попис земљишта, који је, поглавито ради његова порезивања, извршен пре више тридесет година простим премером, ни издалека не представља право стање, те је због тога тешко извршити и процену тога основног капитала народне имаовине. У овоме раду ми смо се послужили разним више или мање посредним путевима, да приближно представимо стање и вредност земљишта, а нарочито податцима наше привредне статистике; проценама имања у разним крајевима за зајмове код Управе Фондова и најзад према куповној цени земљишта у опште. Те цене последњих година, када се почела обраћати већа пажња на пољопривреду, а особито, од кад је цена пољопривредним добрима и производима почела да скаче, биле су знатно високе.

Све земљиште смо поделили у три главне категорије:

А) Прва категорија обухвата земљиште подвргнуто пољопривредној култури и његова се површина цени на 2.080.000 хек. или 42%.

Б) Друга категорија обухвата земљиште покривено шумама, шумарцима, шумским пашницима и јавним испустима, утринама и цени се на 2.050.000 хек. или $42\frac{1}{2}\%$.

В) Трећа категорија обухвата непродуктивно земљиште, као оно, које заузимају реке и потоци, друмови, зграде и окућнице по варошима и варошицама и напослетку гола и потпуно непродуктивна земљишта, као кршеви, урвине, мочари итд. које се цени укупно на 700.000 хек. или $15\frac{1}{4}\%$.

Земљиште под зградама и окућницом по селима није издвајано од прве групе с тога, што је површина под зградама и сувише мала, а окућнице већим делом су обрађене или служе другим пољопривредним циљевима.

А) Прва категорија земљишта дели се опет на три класе, према врсти културе, којој је посвећено. Према томе у :

I класу, долазе земљишта употребљена за баштенске усеве, културне биљке и друге разне пољопривредне усеве, као разна жита (кукуруз, пшеницу, јечам, овас, раж, елду итд.) које се цени на 1.350.000 хек. и која се, по својој квалитативној вредности, може поделити у три подкласе :

1) прва, по нашем рачуну, захвата површину од 600.000 хек. и цени се на 1980 динара по хек., што представља вредност од 1.188 милиона динара;

2) друга, захвата простора на 450.000 хек. и цени се на 1200 дин. по хек., што чини 540 милиона динара;

3) трећа, захвата 300.000 хек. простора и цени се на 600 дин. по хек., што чини 180 милиона динара.

У II класу долази земљиште посвећено виноградарству и воћарству, које се рачуна на 190.000 хек., и од кога долази на :

1) винограде 40.000 хек., и цени се (само земљиште) на 1500 дин. по хек., што чини 60 милиона динара. и на

2) воћњаке 150.000 хек., где већи део заузимају познати српски шљивари, а остало су јабучњаци, крушкари и друге врсте воћа, и цени се на 1200 дин. по хек. (само земљиште), што чини 180 милиона динара.

Ну, овоме треба додати још и вредност, коју представља капитал у лози и родном дрвећу, чија се вредност цени по хек. и то :

1) за винограде по 2000 дин., што чини 80 милиона динара, и

2) за воћњаке по 750 динара, што чини 112,5 милиона динара, а то ће рећи, да земљиште под воћњацима и виноградима, заједно са капиталом у родном дрвећу и лози, представљају вредност од 432.50 милиона динара, а према томе I и II класа заједно, вредност од 2.340 милиона динара.

У III класу, долази земљиште покривено ливадама и пашницима (чајирима) и забранима у равницама, који леже између осталог пољопривредног земљишта, и цени се на 540.000 хек. од кога долази на:

1) ливаде 320.000 хек. и цени се по хек. на 900 динара, што представља вредност од 288 милиона дин.

2) пашнике (чајире) 100.000 хек., и цени се на 800 дин. по хек., што чини 80 милиона динара, и

3) забране 120.000 хек., чија се вредност цени на 1000 дин. по хек., јер је најбољег квалитета (релативно шумско земљиште) и махом под растовом гором, што представља вредност од 120 милиона динара.

Ну, земљишту под забранима треба додати и вредност капитала представљеног у дрвету, које га покрива, што се цени по хек. на 640 дин. и чини 76,8 милиона динара.

Б) Друга категорија земљишта, које покривају шуме, шумарци, шумски пашници и јавни испусти, утрине, укупно 2.050.000 хек., по својој квалитативној вредности, без обзира на то, да ли је покривено шумом или утрином, проценили смо просечно на 60 дин. по хек., што представља вредност од 128 милиона дин.

Овој треба додати још и вредност капитала дрвене масе, која покрива то земљиште, али како је површина у 1.200.000 хек.¹ по нашем мишљењу и сувише велика, јер не базира на тачном премеру, већ више на оцени пописних комисија, ми ценимо, да у Србији нема више од 900.000 хек. шума и шумског земљишта, које је непотпуно покривено шумом. С тога, кад би се узео нормални склоп шуме, ни у ком случају ова не би заузела више од 500.000 хек. и како је 60% шума у Србији чисто букова и то престарела шума, то дрвена маса не вреди више од 700 динара по хек., (цена у шуми), што представља вредност од 350 милиона динара.

¹ Како се код нас цени, да има шума и шумског земљишта.

Све земљиште прве и друге категорије представља вредност од 3.378,3 милиона динара.

А из овога излази, да један хектар земљишта, заједно са капиталом лозе, воћног дрвећа и шумске дрвене масе, вреди просечно 818 динара. Само пак земљиште под пољопривредном културом (без вредности лозе и воћа) и шумског дрвећа и утринског земљишта, просечно вреди по хектару 1272 динара. Земљиште пак под шумом и утрином са вредношћу дрвене масе, просечно, вреди по хектару 257 динара.

В) Трећу категорију земљишта нисмо ценили, сем оног под зградама и окућницом по варошима и варошицама. Земљиште пак под зградама и окућницом у варошима и варошицама има своје вредности, и она је зависна од места, где се налази, те смо га према томе поделили у три класе:

1) у прву класу, долази земљиште у Београду, које захвата простора од 1200 хектара и чија је просечна вредност по квад. метру 28 динара, што чини вредност од 336 милиона динара;

2) у другу класу, долази земљиште по варошима, које захвата простора од 10.000 хектара и цени се по хектару, просечно, по 35.000 динара, што представља вредност од 350 милиона динара, и

3) у трећу класу, долази земљиште по варошицама, које захвата простора од 6000 хектара и цени се по хектару, просечно, на 5.000 динара што представља вредност од 30 милиона динара, а из овога излази, да све земљиште у Србији представља вредност од 4,094,30 милиона динара, или округло четири милијарде динара, што чини просечно по хектару целокупног земљишта вредност од 842 динара.

Б) Зграде.

За оцену вредности зграда служи као најпоузданије мерило осигурана вредност зграда од пожара са додатком извесног процента вредности, као корекција, пошто се извесни делови зграда при осигурању не узимајући у рачун. Тако се обично процењује вредност зграда у државама, у којима се о томе сваке године прибирају тачни статистички податци. У последње време код нас је доста велики број зграда по варошима и варошицама осигуран у износу око две стотине милиона, јер то осигурање стоји у вези са добијањем

зајмова на зграде, нарочито код Управе Фондова, а и код осталих новчаних завода.

Како код нас осигурање није још толико распрострањено, нити је обавезно, то не постоје потпуни подаци. За то смо приступили процени зграда према типовима, делећи их у класе с погледом на места и положај, где се налазе.

Сеоске зграде, поделили смо такође у више класа према њиховој конструкцији.

Ради бољег прегледа нашег прорачуна, поделили смо све зграде по месту, где се налазе, у четири класе. У прву, долазе зграде по селима, у другу, зграде по варошицама, у трећу, зграде по варошима, и у четврту класу, зграде у Београду. За тим смо одвојили зграде у приватној својини од зграда, које припадају самоуправниим телима, општинама, црквама, манастирима итд. т. зв. «јавне зграде».

По статистичким подацима у Србији је било пре рата 495.000 домова, од којих је било по селима 425.000, варошицама 28.000 варошима 32.000 и у Београду 10.000.

1) Приватне зграде.

1) По селима.

Као што је познато скоро сва села у Србији постројена су по једном истом типу; разликују се само зграде по равницама од зграда по планинским крајевима. На извесном простору земљишта, окућници, подигнута је обично једна зграда од слабог материјала за обитавање породице и штала за стоку. Поред зграде за становање подигнуте су у њеној непосредној близини, наравно код имућнијих људи, споредне зграде, као вџати, качаре, салаши, амбари и т. д. Ове последње су обично од брвана или од обичних поплата. Где се још одржава наш задружни живот, ту често има више зграда за обитавање, као и велики број споредних зграда за смештај разних предмета тако, да често то задружно насеље даје изглед засеока.

Све сеоске домове заједно са свима споредним зградама поделили смо у четири класе и то:

а) прва, обухвата зграде најпримитивнијег састава — плетаре. Таквих зграда има по селима око $\frac{1}{4}$ домова, чија просечна вредност не прелази 600 динара;

б) друга, обухвата зграде мешовитог састава — поплет са делимичним зидањем каменом или ћерпичем. Таквих домова има такође око $\frac{2}{3}$ и њихова просечна вредност не прелази 1200 динара;

в) трећа, обухвата зграде солиднијега састава, махом зидане ћерпичем, мешаним каменом или печеном циглом између греда, као «бондрук». И оваквих домова има на $\frac{1}{3}$, чија просечна вредност не прелази 1800 динара; и на послетку

г) четврта, обухвата зграде зидане каменом или циглом, а покривене ћерамидом или црепом. Оваквих зграда има око $\frac{1}{3}$ и њихова просечна вредност не прелази 2400 динара.

Према овоме је *просечна вредност*, за зграде свију четири класа, за један сеоски дом 1300 динара, што за 425.000 домова, представља вредност од 525,5 милиона динара.

2) По варошицама.

Као по селима тако исто су и зграде по варошицама разноличног квалитета, те се и по својој вредности могу поделити у осам класа и то:

а) у прву долазе $\frac{2}{10}$ домова, чије зграде вреде просечно 900 дин.; б) у другу долазе $\frac{2}{10}$ домова, чије зграде вреде просечно 1600 дин.; в) у трећу долазе $\frac{1}{10}$ домова, чије зграде вреде просечно 2400 дин.; г) у четврту долазе $\frac{1}{10}$ домова, чије зграде вреде просечно 3200 дин.; д) у пету долазе $\frac{1}{10}$ домова, чије зграде вреде просечно 4700 дин.; ђ) у шесту долазе $\frac{1}{10}$ домова, чије зграде вреде просечно 6600 дин.; е) у седму долазе $\frac{1}{10}$ домова, чије зграде вреде просечно 8500 дин.; ж) у осму долазе $\frac{1}{10}$ домова, чије зграде вреде просечно 11500 динара.

Према овоме је *просечна вредност* свију зграда, једног дома, у варошицама 4190 динара, што за 28.000 домова представља вредност од 117,32 милиона динара.

3) По варошима.

И све зграде по варошима, које се не разликују много од зграда по варошицама, могу се, с погледом на њихов квалитативни састав и вредност, поделити, такође у осам класа и то:

а) прва обухвата $\frac{2}{10}$ домова, чија је просечна вред-

ност зграда 1150 дин. ; б) друга обухвата $\frac{2}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 3600 дин. ; в) трећа обухвата $\frac{3}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 6000 дин. ; г) четврта обухвата $\frac{4}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 9000 дин. ; д) пета обухвата $\frac{5}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 12000 дин. ; ђ) шеста обухвата $\frac{6}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 15000 дин. ; е) седма обухвата $\frac{7}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 20000 дин. ; ж) осма обухвата $\frac{8}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 25000 динара а по томе је *просечна вредност* свију зграда, једног дома, у варошима 9650 динара, што за 32.000 домова, представља вредност од 308,8 милиона динара. —

4) У Београду.

Град Београд, као престоница, много одваја од осталих вароши, како по величини, тако и по солидности и квалитету својих зграда, те смо за то Београд засебно и издвојили. Домови у Београду са припадајућим им зградама могу се поделити такође у осам класа и то :

а) прва обухвата $\frac{1}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 2100 дин. ; б) друга обухвата $\frac{2}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 5000 динара. ; в) трећа обухвата $\frac{3}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 9000 дин. ; г) четврта обухвата $\frac{4}{11}$ домова, чија просечна вредност зграда 16000 дин. ; д) пета обухвата $\frac{5}{11}$ домова, чија просечна вредност зграда 24000 дин. ; ђ) шеста обухвата $\frac{6}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 41000 дин. ; е) седма обухвата $\frac{7}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 60000 дин. ; ж) осма обухвата $\frac{8}{11}$ домова, чија је просечна вредност зграда 79000 динара, а према овоме је *просечна вредност* свију зграда једног дома у Београду 12.600 динара, што за 10.000 домова представља вредност од 226 милиона динара. —

Ну, при овоме ваља узети у обзир и то, да у Београду има зграда, чија вредност прелази 79.000 динара, а сем тога и у осталим варошима има већих зграда, но што су напред представљене, као и по селима задружних домова, за тим зграда приватних по бањама, вила, хотела, кафана, механа и т. д. те с тога, а ради изналажења што приближније вредности, ми смо узели, као једну диференцијалну вредност, суму од 250

милиона динара, са којом вредност приватних зграда представља укупну вредност од 1.454,6 милиона дин.

II) Јавне зграде.

Јавне зграде, у којима су смештена разна државна надлештва, као надлештва самоуправних и општинских установа, пољопривредних државних добара и школа, као и друге просветне установе: школе, цркве, манастири, позоришта, библиотеке и музеји, затим болничке и бањске зграде, етаблисмани државни и самоуправни, казнени заводи и остале јавне зграде, да их овде не побрајамо све по на особ, вреде по нашем специјалном рачуну 122 милиона динара. За тим долазе све војене зграде, као дивизијске и пуковских окр. команда, касарне, војене болнице, коњушнице, војени магацини, оружне шупе (топовске шупе) и друге зграде, које, по нашем специјалном рачуну, вреде 61 милион динара, Према томе све јавне зграде смо проценили на 183 милиона динара. Чу овде нисмо рачунали државне жељезничке и друге радионице, ни војнотехнички завод у Крагујевцу, барутану у Обилићеву, као ни зграде монопола дувана и фабрике жигица, завод за импрегнасање грађе у Ђићевцу, ни брикетнице у Ђуприји, Сењског рудника и друге, јер смо њих рачунали заједно са њиховим инсталацијама, као што ће се то видети из одељка о фабричним инсталацијама.

А из овога излази, да приватне и јавне зграде у Србији, у старим границама, представљају вредност од 1.637,6 милиона динара, а по томе сва непокретна имаовина, земљиште заједно са зградама, вредност од 5.591,9 милиона динара.

ГЛАВА II.

Покретна имаовина :

A) *Намештај, покућанство и остале потребе за живот и рад.*

1) У приватној својини :

Као што се приватне зграде по својој солидности израде и квалитету разликују у класе, исто тако и њихов намештај и покућанство су различите обилности

и квалитета, па разуме се и вредности. Ну, да не бисмо и сувише далеко ишли у томе делењу, ми смо се ограничили на вероватне просечне вредности намештаја и покућанства и поделили их у четири главне класе. Тако смо узели, да намештај, бакарно посуђе и остало покућанство, одело, рубље и обућа, пољопривредне справе и алати, превозна средства и спрежни прибор и друге потребне ствари за живот и рад по домовима и то : а) у селима вреди просечно по дому 1705 динара,¹ што за 425.000 домова представља вредност од 724.625 милиона динара; б) у варошицама просечно 1750 динара,² што на 28.000 домова, чини 49 милиуна динара; в) у варошима просечно 2410 динара,³ што на 32.000 домова чини 77,120 милиона динара; г) у Београду, просечно 6600 динара,⁴ што на 10.000 домова чини 66 милиона динара и д) као диференцијалну вредност за веће домове узели смо 62 милиона динара, што све заједно представља вредност од 978,745 милиуна динара.

II) У државној својини :

Све зграде државних, самоуправних и општинских надлештава имале су свој намештај потребан за рад, као и друге украсне ствари, књиге (библиотеке), инструменте и остали материјал, а тако исто и све остале јавне зграде и установе. По нашем прорачуну намештај и остало за државне и јавне зграде износио је и то : дворца 3,6 милиона динара, парламента 1,2 милион дин. ; Министарства Иностраних Дела заједно са

¹ У погледу намештаја и осталог покућанства домови села се могу поделити у четири класе. У прву класу долазе домови, који имају намештаја до 320 динара, у другу до 940 динара, у трећу до 2200 динара и у четврту до 3360 динара, што чини просечно по сеоском дому 1705 динара ;

² По варошицама узели смо, да има десет класа с погледом на вредност њихових покретности и то 2 у вредности до 350, 2 до 400, за тим од 900, 1400, 2400, 2900, 3900 и 4500 динара, просечно по дому у варошицама 1750 динара ;

³ Варошке домове поделили смо такође у 10 класа по вредности намештаја и осталог прибора и то 2 до 450, 2 до 900, за тим до 1500, 2400, 3000, 4400 и 6600 динара, просечно по дому у варошима 2410 динара ;

⁴ У Београду домове смо поделили у 12 класа, чији намештај и остало покућанство вреди и то за прве две класе до 500, за друге 2 до 1600, за треће 2 до 2200, за тим до 4500, 7500, 10.200, 13.000, 16.400 и 19.000 динара, просечно по дому 6.600 динара. —

посланствима и конзулатима у Немачкој, Аустроугарској, Турској и Бугарској 300 хиљада дин. ; Државног Савета и Главне Контроле 120 хиљ. дин. ; Министарства Финансија (без фабрика дувана и жигица), а са окр. и среским монополским надзорништвима, пореском управом и пореским одељењима, царинском управом и царинарницама 1.451.400 дин. ; Министарства Војеног са дивизијским областима и окр. пуковским командама, касарнама и болницама заједно са њиховим инсталацијама и апотекарским и санитетским прибором, главним санитетским и апотекарским слагалиштем и санитетском спремом оперативних дивизија, коњушницама и њиховим инсталацијама и спрежним и јахаћим прибором, војеном академијом, подофицирским школама, географским и картографским одељењем, заједно са војеном штампаријом, официрском задругом и њеним материјалом, војеним музејом и т. д. 29,664.400 дин. ; Министарства Грађевина са жељезничком дирекцијом и свима њеним одељењима и жељезничким станицама, заједно са апаратима, окр. и самоуправним грађевинским одељењима, поштанско телеграфским одељењем и свима поштанским, телеграфским и телефонским станицама 5.811.000 дин. ; Министарства Просвете и Црквених послова са универзитетом и његовом библиотеком, кабинетима и лабораторијумима, богословијама као интернатима, учитељским школама, гимназијама, реалком и основним школама, митрополијом, конзисторијом, саборном и свима осталим црквама и манастирима, заједно са њиховом спремом: иконостасима, одеждама, звонарама и сребрним стварима, позориштима и њиховим гардеробама, народним библиотекама са књижницом, народним музејем, галеријом слика и етнографским музејем, државном штампаријом и њеном инсталацијом, домом сирочади, стараца и глувонемих, као интернатима и т. д. 28.170.000 динара ; Министарство Унутрашњих Дела са управама града Београда, Скопља и Битоља и њиховим квартовима, окр. и среским начелствима, општом државном болницом и свима њеним одељењима, окр. и среским болницама са апотекарским и санитетским прибором и инструментима, државним бањским етaблисманима, самоуправним телима и општинама и т. д. 5.865.000 дин. ; Министарства Правде са судовима: касационим, апелационим и великим у Скопљу и свима окр. судовима, београдским варошким и трговачким

судом, казним заводима и њиховим инсталацијама и радионицама и т. д. 1.308.000 дин. : Министарства Народне Привреде и свих његових одељења, командом пристаништа, контролом мера и статистиком, класном лутријом, управом фондова, пољопривредним установама: као топчидерском економијом, сточарским заводом, окр. и среским економијама и лозним расадницима, пољопривредним школама, као интернатима, трговачком школом, шумским управама, музејем и лабораторијумом рударског одељења и т. д. 990.000 дин.; Све заједно представља вредност од 78,5 милиона динара. Приватна и државна имаовина ове врсте, представља вредност од 1.057,23 милиона динара.

Б) Стока и живина.

Како немамо довољно података, да бисмо одвојено могли посматрати приватну својину од државне, то смо овде узели обоје заједно, служећи се при томе податцима наше привредне статистике, која је истина из ранијег доба, али ће за ову сврху ипак моћи послужити. Према овоме може се са сигурношћу узети, да је у Србији пре почетка овога рата било и то:

1) Стоке :

1) Разне врсте говеда и бивола на 1.250.600¹ грла, која рачунајући само по 400 динара по грлу, представљају вредност од 500,24 милиона динара ;

2) Разне врсте коња на 174.000 грла по 200 динара, просечно, представљају вредност од 34,7 милиона динара ;

3) Овце и козе на 4.100.000 грла, просечно по 15 динара, чини вредност од 61,5 милион динара ;

4) Свиње на 1.300.000 грла,² просечно по 92 дин., чини вредност од 119,6 милиона динара ;

5) Магараца и мазги на 3000 грла по 60 дин., чини вредност од 180.000 динара, а све заједно представља вредност од 716,22 милиона динара, и напослетку

¹ По статистици било је 962.000 грла, али како се зна, да се приликом пописа крије право стање, то је овај број грла ради корекције повећан са 30%. —

² По статистици било је 1.000.000 грла, те је ради корекције и овде повећано са 30%.

б) Живина свих врсти, као: гуске (200.000 комада по 3 дин. чини вредност 600.000); ћурке (320.000 ком. по 4 дин, чини вредност 1.280.000); пловке (200.000 ком. по 1,50 дин. чини вредност 300.000); и кокоши (6.000.000 ком по 1— дин. чини вредност 6.000.000 дин.), представља вредност од 8.180.000 динара, а то ће рећи, да стока и живина заједно, представљају вредност од 724,4 милиона динара.

II) Сточни производи :

Сточних производа, као вуне, коже, сира, млека, лоја, кајмака, и т. д., који су остали као сировина код произвођача и нису постали, ни предметом трговине, ни употребљени у занатству или индустрији кућевној и фабричкој, као и јаја и производи челарства : мед и восак, заједно са вредности кошница и свилубубних чаурица. представљају вредност, по нашем специјалном рачуну, од 35 милиона динара.

Из овога излази, да стока, живина, челарство и гајење свилубуба, заједно са њиховим производима, представљају вредност од 759,4 милиона динара. —

В) Људска и сточна храна :

Са сигурношћу се може узети, да је у Србији пре почетка овог рата било по приватним амбарима и кошевима, као остатак из ранијих година, следеће људске и сточне хране и то: 15.000 вагона разног жита, рачунајући по 2000 дин. вагон, представља вредност од 90 милиона динара; 150.000 вагона кукуруза по 1500 дин., чини 225 милиона динара; 10.000 вагона јечма по 1500 дин., чини 15 милиона динара; 7.000 вагона овса по 1500 дин., чини 10,5 милиона; 60.000 вагона сена по 900 дин., чини 35 милиона динара ; 180.000 вагона сламе и шаше по 300 дин. вагон чини 34 мил. динара; Разно поврће, као пасуљ, сочиво, кромпир, купус и т. д., грожђе и разно воће, дуван, конопље и лан, вино и ракија и т.д., у вредности 65 милиона динара. Сва људска и сточна храна, укупно, представља вредност од 474,5 милиона динара.

Г) *Готова роба и готовина у новцу и предметима од вредности.*

1) У приватној својини :

1) Готова роба. По приватним домовима (у колико то није урачунато као покућанство) као производи кућевне индустрије, за тим занатских и фабричних прерађевина земаљских и робе увезене са стране, као трговачки еспап, по радњама и магацинима, било је, по нашем специјалном рачуну, најмање у вредности од 310 милиона динара.

2) Готовина. У новцу и предметима од вредности било је и то у: накиту око 121 милион дин.; искованом сребру 30 милиона дин.; улог у злату код приватних завода 20 милиона дин.; подлога код народне банке 62 милиона дин.; подлога код француске банке 60 милиона динара дин.; депозит код државних власти 5 милиона дин.; Свега 293 милиона динара, а по томе готове робе и готовине у новцу и предметима од вредности, било је, укупно, у вредности 603 милиона динара. —

II) У својини Државе:

1) Готова роба, увезена са стране за рачун приватних, али неизузета из жељезничких, царинских и поштанских магацина, износи око 12 милиона динара, за тим монополски артикли, као со, дуван, цигар папир, жигице, петролеум, таксене марке и други бланкети око 16 милиона динара, свега 28 милиона динара.

2) Готовине у новцу и папирима од вредности, било је по државним касама најмање око 28,5 милиона динара, што укупно са вредношћу готове робе чини 56,5 милиона динара.

Сва готова роба и готовина у новцу и предметима од вредности у приватној и државној својини представља вредност од 659,5 милиона динара.

Д) *Фабричне инсталације и радионице:*

И ако је фабрична индустрија у Србији била у почетку свога заснивања и развића, ипак је било доста фабричних инсталација, које су се бавиле прерадом разних земаљских сировина и израдама : брашна,

пива, кожа, разних тканина од вуне, кудеље и лана, свиле, за тим конзерви меса и воћа (пекмеза), сапуна, млека и сирева, чоколаде и бонбона, керамичких предмета, израдом боја, мастила, лака и фирнајза, предмета дрварске и металне индустрије и т. д. Вредност свију приватних фабричних инсталација, заједно са зградама, сировином и обртним капиталом, рачуна се на 132,5 милиона динара.

Као државне фабричне инсталације од важности су: фабрика или војно-технички завод у Крагујевцу и барутана у Обилићеву, које са зградама, инсталацијама и материјалом, представљају вредност од 47 милиона динара, за тим фабрике дувана и жигица у Београду, вредност од 23 милиона динара, завод за импрегнасање грађе у Ђићевцу и Крушевцу са брикетицом у Ђуприји око 1,8 милиона динара и Сењски рудник са својим инсталацијама и машинама око 14,5 милиона динара, Свега 86,3 милиона динара.

Све фабричне инсталације и радионице, приватне и државне, представљају вредност од 218,8 милиона динара.

Б) Војна спрема и опрема:

Према податцима војене статистике, у колико смо их могли прибавити, у Србији је било пре овога рата по државним магацинима и то: обмундировних и профанантских потреба, разног алата и коморске спреме у вредности око 95 милиона динара; муниције око 125 милиона дин., и оружја и топова у вредности око 150 милиона динара, Свега 370 милиона динара.

Сва покретна имаовина Србије у старим границама представља вредност од 3.539,43 милиона динара. —

ГЛАВА III.

Саобраћајна средства.

Према нашем специјалном рачуну саобраћајна средства представљала су пре овога рата ове вредности:

1) Жељезничке пруге, државне и окружне, са својим постројењима доњег и горњег строја, жељезничким мостовима и пропустима, постројењима и сигнаlima по станицама и односним материјалом, постро-

јењима нишке жељезничке радионице, алатом и резервним материјалом, као и целокупним возним парком, представљали су вредност од 268 милиона динара.

2) Поштанско-телеграфска и телефонска постројења са кабловима жицом и стубовима, алатом и материјалом, као и односним инсталацијама и поштанским вагонима и колима, представљала су вредност од 18 милиона динара.

3) Друмови (државни, окружни и срески) са мостовима и пропустима, представљали су вредност од 100 милиона динара, и напослетку

4) Инсталација Бродарског друштва са бродовима, реморкерима и шлеповима; лађама, дрварицама елеваторима пескарарама и т. д. приватних; представљају вредност од 14 милиона динара. Сва саобраћајна средства, укупно, представљају вредност од 400 милиона динара.

Рекапитулација :

Напред смо видели, да :

I) *Непокретна имаовина представља вредност и то :*

1) Земљиште Дин. 4.094,30 мил.

2) Зграде « 1.637,60 мил. = 5.731,9 милиона.

II) *Покретна имовина и то :*

1) Намештај, покућанство и остали прибор : « 1.057,23 мил.

2) Стока, живина и њихови производи . « 759,4 мил.

3) Људска и сточна храна « 474,5 «

4) Готова роба и готовина у новцу и предметима . . . « 659,5 «

5) Фабричне инсталације и радионице . . « 218,8 «

6) Војна спрема и опрема . « 370 « = 3.539,43 милиона.

За пренос Дин. 9.271,33 милиона.

Пренето Дин. = 9.271,33 милиона.

Ш) Саобраћајна средства:

1) Жељезнице	Дин.	268	мил.	
2) Поште, телеграф и телефон	«	18	«	
3) Друмови	«	100	«	
4) Бродарство	«	14	«	= 400 милиона,

Свега Дин. 9.671,33 милиона.

Кад се од ове суме одбију дугови: државе у 900 милиона, приватних на страни у 50 милиона и управе фондова у 70 милиона, онда излази, да Србија у старим границама представља чисту народну имаовину од 8.651,33 милиона динара.

НОВЕ ОБЛАСТИ СРБИЈЕ

После Балканског рата, који је Србија успешно водила са Турском и Бугарском 1912/13 године, припале су јој области Старе Србије и Мађедоније, које захватају простора од 3,6 милиона хектара са 1,2 милиона становника.

Највећи део становништва чине срби домородци, а остало су арнаути, турци и грци (цинцари). Велики део арнаута и мухамеданаца чине Срби, који су под притиском турских власти, примили мухамеданску веру, те их има и данас још који говоре чисто српским језиком, а код многих се задржали и чисто српски обичаји. Срби и арнаути баве се пољопривредом. Пре ослобођења Турци су били господари земљишта, јер по турским законима земљом је могао располагати само султан, који је својим правоверним уступао исто у господарство и уживање, услед чега тамо налазимо велике површине земље — спахилуке, па и читава села у својини појединих господара бегова, ага и спахија. Срби, су постали робовима и као наполичари «чивчије» морали су да обрађују земљу својих нових господара и да од свију продуката земље, стоке и свега осталог дају својим господарима известан део, трећину, четвртину, петину итд. као и да плаћају порез у натури, што се тамо називало «десетком». Као њихова лична својина, која је у породици била наследна, али коју

нису могли отуђити ни продати, била је кућа са окућницом зв. «мирија».

Турци, као господари, нису ништа радили. Већина је представљала власт и живела је од зноја и рада подјармљеног становништва. Грци (цинцари) живели су по варошима, и бавили су се разноврсном трговином, а понајрадије механским и кафанским радњама, а мање занатима.

Услед недовољне и личне и имовне безбедности становништво се све више прикупљало у груписана насеља. Настањивало се више по варошима, одкуда данас у тим областима има релативно више вароши, него у старим границама, ма да су тамо и села више груписана и ушорена; због чега су тамо и вароши и села збијена и домови, тако рећи, један до другог, те улице уске и криве. Сем тога ни домови им нису солидно постављени. Куће су махом од слабог материјала, већином плетаре или ћерпичем и блатом озидане, док су куће господара Турака израђене махом од камена и цигле и опкољени високим и јаким зидом од камена, имају изглед градова.

Намештај по српским домовима био је такође врло оскудан и сиромашан, јер ови нису смели имати ни више, ни боље од својих господара, који су им све, што су код њих боље нашли, одузимали и себи присвајали. Исто тако и покућанство им је било врло сиромашно и последње каквоће.

Третирано као право робље, српско становништво није ни просвећено, јер су му Турци сваки напредак осујећивали и забрањивали. Свештенике и учитеље гањали су и убијали. У опште ишло се на то, да становништво остане непросвећено, систем. који влада и у самој Турској, да би непросвећеном масом Богом дане аге и спахије могле лакше господарити и плачкати је. Срби су услед тога били принуђени, да се крију по шумама и тамо да подижу у најзабаченијим местима, своје богомоље, где и данас налазимо велики број цркава и манастира, одакле су у опште (и Србима у старим границама) синула и просвета и слобода. Под оваквим околностима појамно је, да је тамошњи свет до данашњих дана остао на најпримитивнијем ступњу свога живота и рада,

По својој конфигурацији терена Нове области су сличне Србији у старим границама само, што су тамо планински комплекси већих размера, него у старим

границама и типично предвајају један крај од другог. Тако греда Карадаг планине (Скопска Црна Гора), која се пружа између Приштине, Феризовића и Ђиљана с једне стране и Куманова и Скопља с друге стране, предваја равнице Косова поља од скопске и кумановске долине. Исто тако Шара планина предваја равнице између Призрена, Ђаковице и села Истока, питому Метохију, од тетовске и гостиварске долине. Бабуна планина са својим огранцима у вези са мориховским и маријанским планинама с једне стране и Сувом Гором и бродским планинама с друге стране, предваја долине Вардара од долине Црне реке, питому Пелагонију, и долине око Кичева и Тетова. Греда новопазарског Црног врха (Рогозне планине), која се пружа између Митровице и Ибра с једне стране и Новог Пазара с друге стране, предваја равнице око Митровице и Старог Колашина од новопазарске долине итд., услед чега и свака од ових долина и равница има свој особени карактер, па и поднебље — климу.

Само простране равнице у долинама река Мораве, Вардара, Ибра, Брегалнице, Ситнице, Црне реке, Дрина и других, погодне су за пољопривредну обраду, док су брдски и планински предели, како због своје конфигурације терена, тако и плитког и мршаваг земљишта, непогодни за ову и поглавито служе за испашу стоке, чиме се тамошње становништво искључиво и бави. И, како овог простора има више, то је и сточарство у новим областима развијеније, него у старим границама само, што је тамо стока ситнија и кржљава.

Крупне стоке говеди и коња нема, али и ако ситна, ова је стока врло издржљива и као таква веома погодна за тамошње пределе. Нарочито се гаје много свиње и овце, од којих се овнови нарочито гоје и извозе за Турску. Израда млечних производа, а нарочито сира и масла јако је развијена. И тамо је бачијско сточарење јако развијено и на бачијама израђује се сир «Качкаваљ», који се такође извози.

Равнице се, као што смо напред напоменули, по своме поднебљу, па и хемијском и физичком саставу земљишта, у многome разликују једна од друге, па по томе и по својој плодности и погодности за пољопривредну производњу. И, док је угао Старе Србије, између Новог Пазара, Сјенице и Пријепоља сам кречни камен, са плитким песковитим земљиштем, скоро неплодан, због чега се и назива «Пешчаром» (Санџак-

Сандсак), а при том веома погодан са сточарство, јер има одличну испашу и чувен са својом стоком (нарочито су на гласу сјеничке овце), дотле је Косово поље са својим глинастим земљиштем, црницом, веома плодно игодно за пољопривредну производњу. Овче поље, између Вардара и Брегалнице, које је познато са своје белице шенице, није тако плодно, јер је његово земљиште састављено из иловаче и песка, који тамо преовлађује, те усеви страдају од суша, које су тамо сталне, а нарочито за време оскудице киша. Брегалничка долина и радовишко поље, где успева најбољи мак, који може дати 15 до 20% опијума, Метохија и Пелагонија чувене су са плодности свога земљишта.

У новим областима успевају све врсте жита и кукуруз врло добро, а тамо се обрађују и пиринач и мак, јер је поднебље блажије и топлије, нарочито пиринач у околини Штипа и Кочана. Сем тога обрађују се и све остале културне биљке, од којих дуван заузима највеће просторе, а најбољи је у околини Гњилана и Бујановца.

У опште узев, земљорад је на најпримитивнијем ступњу. Становништво, које се бави земљорадом не труди се да производи више, него му треба за подмирење своје потребе, јер велики део од тога мора да да својим господарима Турцима, агама и спахијама, који ништа неће да уложе у земљорад. Услед тога су тамо и велики простори, иначе врло плодног и погодног земљишта за земљорад, остали не обрађени и бесплодно леже под коровом или изданачком кржљавом шумом «чечварима.» Ралица и мотика су главно пољопривредно оруђе. Гвоздени плугови су ређи, а о модерним пољопривредним справама и машинама не може бити ни речи. Земљорадничког кредита у опште није било, нити задружног земљорадничког рада у виду земљорадничких задруга. У Скопљу је, у новије доба, постојала т. зв. «Зират Банка,» која је била више хипотекарна банка и давала зајмове на имања под гаранцијом спахија и то у најограниченијој мери.

Баштованство је било доста развијено, нарочито у околини Скопља и Велеса, али и то више за домаћу потрошњу, него за промет и трговину. У опште, може се рећи, да је у новим областима владала више натурална привреда, т. ј. размена добара, а у врло ограниченој мери новчана привреда, ступањ потпуно примитиван.

Воћарство је мање развијено, али је терен за то тамо веома погодан. Нарочито у околини Брегалнице, између Царева села и Пехчева успева одлична шљива, позната под именом «Брегалничка шљива,» која се суши и преко Турске, Цариграда и Солуна, долази на највеће светске тргове. Исто тако околина Тетова врло је погодна за воћарство, где је нарочито чувена јабука «Тетовка», врста јабука, која се једначи са нашом јабуком зв. «Колачарка».

И виноградарство је мање развијено, него у старим границама. Нарочито су добри виногради у околини Кавадара и Неготина, чија су густа и јака црна вина на далеко позната.

Шума у новим областима, може се рећи, и нема. Изузимајући шуме на Мориховским планинама, где има нешто мало четинара (бора), Маријанским планинама, где је чиста буква, Златар планини у близини Нове Вароши, где има такође мало четинара (смрче), Карадаг планини, где је буква у превласти, а има и нешто мало раста, као и на Пљачкавици планини, где је опет чиста буква и на граници Бугарске више Пехчева, Малеш планини, где има нешто мало четинара (смрче и бора), а остало је буква, сва остала планинска места су гола, јер је са њих још за прво време турског господарства и екстензивне, управо пљачкашке, привреде сва шума сатрвена, а нарочито је много сечено, да би се «раји» спречило бежање и склањање по шумама, куда је бегала склањајући се од турског зулума и зверског мучења.

Шумарске привреде у опште није било. Било је у последње време неких чувара шума при полицијским властима, кајмаканима, чија је поглавита дужност била, да наплаћују таксу од народа за сечу горе, жиропаћу и попашу, управо, да што је могуће више оглобе тамошњи живаљ. Шуме су биле државна својина и на њих нико није могао прибавити право својине, ну ипак су Турци у последње време прибављали некакве баштинке од њихових пореских оделења и главне тефтерхаканије из Цариграда, које су више биле доказ државине и права уживања, а не и својине, у својству тапија.

Гора за грађу прерађивана је на најпримитивнији начин, секиром тесана и стругана ручним тестерама зв. «тезгерама». У Мориховским планинама, у последње време, било је око двајестак стругара — по-

точара, као и у околини Пехчева, које су помоћу водене снаге и опет најпримитивније прерађивале грађу.

Србију у новим областима очекују велики радови на пољу шумарства, где се главна брига има да управу на пошумљавање пространих голети и на тај начин спасу и заштите од ветрова и поплава плодне равнице.

Рударства у новим областима може се рећи и није било и ако је земљиште богато у рудноме благу свију врсти метала, а нарочито угља: каменог, мрког и лигнита, који се на више места појављује и на самој површини земље.

Лов је био потпуно забрањен, јер је и ношење оружја било «раји» забрањено, међу тим риболов је био доста развијен, нарочито на охридском и преспанском језеру, што је доносило лепе приходе, ма да ни то није било осигурано и регулисано како треба. Нарочито у Струзи има лепих постројења за хватање рибе, где је богат лов пастрмки и јегуља. Риба је сушена и тако извожена.

Занатство је имало локални значај и било је ограничено на вароши и варошице и као у старим границама, упућено више на оправке и крпеж, но на нове израђевине. Нарочито вреди поменути ужарски, терзијски, ножарски, ковачки и подкивачки, зидарски и кујунциски занат као и керамичку занатску индустрију, која је израђивала предмете покућства, нарочито посуђе, јер се тамошње становништво махом служило земљаним посуђем. Кујунциски занат био је такође доста развијен, ма да је и он израђивао предмете мање вредности: сребрне кутије, прстење, ланчеве за сатове, и нешто украсних и црквених сребрних ствари, а нарочито се одликују везови од сребра.

Кућевна индустрија била је најјаче развијена, јер је становништво било упућено и остављено само себи и све потребе за кућу, одећу и рубље израђивало је само. Ретко у коме крају да нема лепих тканина са оригиналним шарамма, дивног веза и одлична платна, чему се једино и може заблагодарити, што је тамошњи живаљ и до данашњих дана одржао своју народну ношњу.

Фабрична индустрија је новијег датума и толико је слабо развијена, да о њој не може бити говора, а и оно мало предузећа, што је било, било је са страним капиталом и у рукама странаца.

Трговина је била такође слабо развијена и ограничена на вароши, јер није било довољне слободе кретања. Роба је доношена поглавито из Солуна и била је аустриског порекла и најлошије каквоће, јер је народ и иначе сиромашан, тражио најјевтинију робу, а и промет је био поглавито за готов новац, пошто се услед личне и имовне несигурности кредит није могао развити.

Саобраћајна средства такође су била слабо развијена. Добрих друмова било је само између већих и главнијих вароши, ма да је много места било без икаквих путева и саобраћаја, јер је, као што помену смо, и саобраћај услед личне несигурности био врло слаб. Поште и телеграфа било је само по већим градовима и варошима. Жељезнице су новијег датума и то у рукама странаца и са страним капиталом саграђене.

А из свега напред изложеног да се јасно видети, да су привредне прилике у новим областима за време турског господарства биле веома рђаве и да је према томе и имовно стање тамошњег становништва било врло слабо, управо сиромашно. За време наше и ако врло кратке управе осетило се много више живота и рада у свима гранама привреде, јер је становништво могло слободно да се креће и ради, али се стање, које је вековима трајало није могло у многоме поправити.

Према оваквом стању врло је тешко ценити имовно стање ових области, у толико теже, што нам за оцену недостају податци, јер се за време наше кратке управе није ни стигло, да се прикупе податци ни о главнијим имовинским објектима. Нешто мало података, којима располажемо, датирају из доба турске управе, дакле, пре анексије ових области, али су ти податци непотпуни и непоуздани, те се морамо више ослонити на вероватност, имајући при томе на уму неразвијено привредно стање и низак ступањ развића тамошњег становништва и послужити се простим упоређењем са стањем у старим границама.

Према томе ми ценимо, да

А) Непокретна имаовина:

1) Земљиште, које захвата простора од 3,6 милиона хектара, од кога је 60% продуктивно земљиште, што чини 2,16 милиона хектара, рачунајући хектар, просечно, само 560 динара (од прилике две трећине вредности по хектару земљишта у старим границама) представља вредност од 1.209,6 милиона динара.

П) Зграде, приватне и државне, заједно, да представљају пет пута мању вредност од вредности ових у старим границама,¹ што чини вредност од 324,6 милиона динара.

Према томе непокретна имаовина представља вредност од 1.534,2 милиона динара.

Б) Покретна имаовина:

1) Намештај, покућанство и остали прибор за живот и рад узимамо да вреди такође само једну петину од онога у старим границама, а то износи 211,45 милиона динара.

П) Стока, живина и њихови производи, по нашем нахођењу, не представљају већу вредност од једне шестине вредности овога у старим границама, јер је стока ситнија и слабија, што чини 123,73 милиона динара.

Ш) Људска и сточна храна једну петину јер је мање било обрађеног земљишта, па и мање производње; што представља вредност од 94,8 милиона динара.

IV) Готова роба и готовина у новцу и предметима од вредности, по нашем специјалном рачуну, не могу представљати већу вредност од 95 милиона динара.

V) Фабричне инсталације и радионице не могу се ни издалека упоредити са овима у старим границама, али ми их опет ценимо на 20 милиона динара, и напоследку

VI) Саобраћајна средства, где рачунамо железнице са целокупним возним парком на 65 милиона, друмове и инсталације пошта и телеграфа на 22,5 милиона, свега 87,5 милиона динара.

По овоме сва покретна имаовина у новим областима представља вредност од 629,48 милиона динара. Укупно, непокретна и покретна имаовина, вредност од 2.163,68 милиона динара.

Кад се вредност имаовине нових области дода чистој вредности имаовине старих граница, као и уштеђевинама у разним облицима добара у 161,66 милиона динара (види П одељак), онда *целокупна имаовина или богатство Србије представља вредност од 10.976,67 милиона или округло 11 милијарди динара.*¹

¹ Јер је тамо много мање становништва, па и домова, који су лошијег састава, па по томе и мање вредности.—

² Напомињемо, да вредност рудника и старина по музејима, и старих књига и рукописа по библиотекама, који за нас имају специјалне вредности, оисмо узимали у рачун.

Одељак II.

Привредни принос.

Богатство једног народа није само у његовој имовини, као привредном стаблу, него и у годишњем приносу његове привреде.

Вредност годишњег приноса наше пољопривредне производње износила је по статистичким податцима (видети Годишњак за 1905, годину) у години 1905: 262.592.162 динара, а у 1904: 193.943.305 динара. То је цифра приноса само пољских усева и воћарства, која обухвата све главне гране биљне производње: кукуруз, разна жита, варива, поврће, кромпир, трговинске биљке, производе виноградарства и воћарства, сено, детелину и сламу. Та цифра не обухвата принос од шумарства, рударства, сточарства, индустрије, трговине и других ситних привредних грана. Принос индустријске производње износи по статистици (1903.) 40 милиона. Ту је ваљда урачуната само фабрична индустрија. Према томе, принос од земљорада и индустрије износио би по нашој статистици у округлој цифри 300 милиона.

Коме су иоле познате наше економске прилике мора пасти у очи тако мала цифра приноса од пољопривреде. Она далеко заостаје иза стварности и ако у њу не улази принос од сточарства, једне важне гране производње, која долази одмах после земљорада, и у толико је невероватнија, у колико се зна, да је почетком још осамдесетих година прошлога столећа по прикупљеним податцима г. Влад. Јовановића, дакле, пре тридесет година, наш пољопривредни принос износио око 300 милиона динара. То је вредност приноса из времена, када Србија није бројала више од један и по милион становника и кад се податци о жетви из четири присаједињена округа извесно нису могли узимати у рачун. Поред тога, 1902 године, Парламентарни Анкетни Одбор, ослањајући се на статистичке податке, израчунао је вредност годишњег приноса од пољопривредне и индустријске производње пола милијарде, ма да у тај број нису ушли приноси многих других грана. То документује непотпуност и нетачност до извесне мере наше пољопривредне статистике, што се још боље потврђује следећим бројевима о нашем економском и финансијском стању.

Србија за последње три деценије, као што напред поменуемо, показала је приметан напредак на свима пољима привредног рада. Тако, промет њезине спољашње трговине износио је 1881 године: 84.284.332 динара (извоз 41.111.508, а увоз 41.137.189 динара) и 1905 године (да се зауставимо на тој години, пошто је реч о приносу из те године) попео се на 167.469.396 дин. (извоз 111.803.702 динара, а увоз 95.437.072 дин.) Државни буџет 1881 године био је 26 милиона, а 1904 достигао је цифру од 90 милиона, дакле, више него се утростручио. Само то упоређење довољно утврђује нетачност статистичких података, бар што се тиче вредности земљишта, које је процењено, као што смо у почетку нагласили на 474.789.645 динара и његова приноса¹

Ако при оцени приноса једнога народа посматрамо потрошњу и њен однос према производњи, јер прва стоји према другој као узрок и последица, па се запитамо: да ли је могућно горњим приносом покрити све наше приватне и јавне потребе? Пошто држава и самоуправне заједнице узму из приноса оно, што им је потребно за подмирење својих потреба, пошто се отплати ануитет државног дуга и остала потраживања иностранства, остало би од вредности приноса нешто више од стотину милиона динара, а то значи на сваког становника око 40 динара за све његове потребе. Међутим видећемо, да је једном становнику за тај циљ потребно око 250 динара просечно, не рачунајући исхрану стоке и живине.

Ако би човек, не познавајући наше прилике, ценио наш привредни живот према податцима званичне статистике, морао би доћи до једног од ова два закључка: или да је просечни ниво народне потрошње веома низак, или да се у привреди јавља дефицит, који се покрива зајмовима са стране. Међу тим не стоји ни једно ни друго. Просечан ниво наших потреба није стајао тако ниско пре рата, чак није био испод нивоа потрошње понеких напреднијих народа. Шта више, могли би смо рећи, да смо ми трошили више него што је требало, и отуда је наша годишња уштеђевина мала према уштеђевинама других народа. Што се тиче зај-

¹ Трбало би изабрати неколико озбиљних младих људи и упутити их, да проуче уређење статистике у Швајцарској. Преуређење те важне гране државне управе биће неминовна потреба после рата.

мова, којима смо чешће прибежавали, они су свакојако имали удела у покривању наших потреба, али није ни мислити, да би се помоћу њих могле покривати разлике које избијају између производње нашег народа према статистичким податцима и његове потрошње.

Та посматрања природно нас упућују, да, пошто смо изнели приближно веран појам о величини народне имаовине, приступимо израчунавању приноса народне привреде у потпунијем облику него што се то износи у нашој статистици, чувајући се наравно да при томе не одемо у другу крајност. Јер само из односа између имаовине и њеног приноса може се оценити суштина економског стања једне земље. У следећем прегледу износимо принос свију врсти биљне и животињске производње, земљорада, воћарства, шумарства, рударства, лова и риболова, свију облика индустрије, трговине и других грана. Поред података, које смо у садашњим приликама имали при руци, узимали смо у помоћ при томе израчунавању и друге важне чињенице, као нпр. ступањ интензивности нашег привредног рада, однос, у коме стоје поједине гране производње, просечан ниво потрошње итд.

При томе израчунавању послужили смо се првом од напред изложених метода, који смо употребили и при процени имаовине. Јер друга метода, као простија и лакша, предпоставља добро изведен порез по приходу. У осталом апсолутно је немогуће постићи са свим тачан резултат о привредном приносу једног народа, па ма која се метода израчунавања употребила и ма колико да су потпуни податци којима човек располаже, чак је то немогућно и кад би се процена приноса предузела на основу података једне брижљиве анкете, толико је питање о изналажењу приноса сложено и тешко. Тешко је нарочито у томе, што један део приноса ранијих година улази увек у принос идућих година, а то је немогућно делити, те се тако одржава непрекидност, континуитет, у привредном животу, као што је и сам народни живот непрекидан.

Поједини облици приноса.

1. Земљорад.

Производња разног поврћа и трговинских биљака: лана, конопља, дувана, репе итд. која захвата

простор земљишта од 56,000 хектара, даје просечно по хектару 930 динара, што чини укупно 51.08 милиона динара годишње. Кукуруз са међуусевима: пасуљом, бундевама, кромпиром, разним варивима и другим производима, који се усејавају, као и шашом, захвата простора од 750.000 хектара и даје просечни принос од 240 динара по хектару, што чини 180 милиона годишње. Култура стрмних жита: шенице, јечма, ражи, зоби, крупника, елде, просе итд., заузима 544.000 хектара и даје просечно по хектару 220 динара, свега 119 милиона динара. Све земљиште под пољским усевима у простору 1.35 милиона хектара даје просечан принос од 259,80 динара, што чини 350,76 милиона динара.

II. Воћарство и виноградарство.

Шљивари и остали воћњаци под јабукама, крушкама, трешњама, вишњама, кајсијама, брескама, орасима и другим воћем захватају простора од 150.000 хектара и по нашем специјалном рачуну дају просечно по хектару 700 динара, укупно 105 милиона динара годишње.

Виногради захватају простора од 40.000 хектара и дају просечно по хектару принос од 1400 динара, што чини 56 милиона динара годишње. Просечан годишњи принос од воћа и винограда је по хектару 847 динара, а то износи 161 милион динара годишње.

III. Ливаде, пашњаци (чајире) и забрани.

Захватају укупно простора од 540.000 хектара (ливаде 320.000, пашњаци 100.000 и забрани 120.000 хектара) и дају по нашем рачуну просечан принос по хектару 145 динара, свега 78,3 милиона динара.

Све зиратно земљиште у простору 2,08 милиона хектара даје просечан годишњи принос по хектару 283,60 динара, укупно 590,06 милиона динара.

IV. Шуме, лов, риболов, руде и копови.

За шуме је најтеже израчунати годишњи принос, пошто се у нас са шумама не газдује рационално и по правилима шумарске науке. Узевши строго теоријски, као принос од шума рачуна се само њихов годишњи прираштај и он се као такав и сме искоришћа-

вати. Све што би се више секло и искоришћавало išlo би на рачун шумског капитала, дрвене масе, а то ни у ком случају не би смело бити. Међу тим то је баш код нас правило. То долази отуда, што приватни сопственици из својих забрана и шума секу онолико, колико им је потребно за подмирење своје потребе у грађи и огреву и не воде рачуна о томе, колико у њиховим шумама прирашћује и колико према томе треба да секу. Они секу дакле и капитал својих шума. Све остале шуме корпоративне и државне, које су ближе саобраћају, па према томе и лакше и јефтиније стаје транспорт одсеченог материјала из шума, исте су судбине, као и приватни забрани. Остале удаљеније шуме пак немогуће је експлоатисати, јер се услед оскудице у саобраћајним средствима њихова експлоатација не рентира, пошто су то, као што смо напред видели, већим делом престареле букове шуме, које нису у стању, да издрже високе транспортне трошкове и остављају се не дирнуте, да се услед природног процеса саме чисте, труле и падају и да на њихово место, било из семена или изданака, избије друга млада шума. Отуда је и штета дупла, јер док шуме у близини насеља имају да подмире све потребе становништва и на тај се начин упропашћују, докле шуме у планинама бескорисно стоје и пропадају. Завођењем рационалног газдовања по једном утврђеном привредном плану све престареле шуме би се постепено искористиле и на њихово место подигле би се друге нове шуме са бољом и рентабилнијом врстом дрвета, него што је буква. Приходи од шума би се знатно повећали и држава, која има највише шума, имала би један сталан и сигуран извор својих прихода. Разуме се, да претходно треба шуме отворити саобраћају, расправити односе о својим шума, ограничити их, израдити привредне планове и планове за подизање шума, па тек онда приступити експлоатацији. Питање о рационалном газдовању наших шума биће врло тешко решити, јер су многе шуме у овоме рату потпуно упропашћене и девастиране, а много ће још, а нарочито оне ближе саобраћају, непријатељ посећи и материјал из њих однети.

Прираштај у шумама врло је различит и зависи од врсте дрвета, повољности теренских и климатских прилика, богатства у воденим талозима, неге и многих других фактора. Он се у земљама, где се више

обраћа пажња на негу шума, креће обично између 3 и 5 кубних метара по ха. за све врсте дрвета, ма да је, као што рекосмо по врстама дрвећа различит. Он је нпр. у Швајцарској за дрвета од 100 година по ха. и то за смрчу 8,25, за раст 4,5, за бор 4,5 и за букву 5,08 кубних метара. Његова новчана вредност је такође различна и зависна од пијачних цена.

За наше шуме несме се ни у ком случају узети већи прираштај од 2 кубна метра по ха., што изражено у новцу према нашим пијачним ценама представља врло малу вредност. Али, како се у нас сече и капитал за подмирење потреба становништва, рачунајући поред дрвета, које се сече за грађу и огрев и остале споредне шумске производе: луч, катран, кору, смолу, жир, лисник, шишарке и испашу у шумама и утринама, за тим лов и риболов као и приходе од руда, копова и каменолома, ми смо прорачунали принос од свега тога на 110 милиона динара.

V. Стока, сточни производи, живина, челарство и свиларство.

Репродукција код стоке и живине је врло повољна код нас. Највећи је прираштај код свиња и живине, јер он премаша капитал.

По нашем рачуну прираштај стоке свију врсти, као и принос од њихових производа: млека и млечних прерађевина, меса, кожа, вуне и др. где смо урачунали и принос од челарства и свиларства, представља вредност од 238 милиона динара.

Живина и јаја дају годишње око 35 милиона динара.

Принос од биљне и животињске производње, као први њезин ступањ, која даје сировине, храну људству и стоци, а индустрији материјал за прераду, износи годишње 973,06 милиона динара.

VI. Индустрија.

Тај облик производње обухвата све врсте прерађивања : кућевну индустрију, занатство и фабричну индустрију.

Годишња вредност сировина, које човек својим радом добија из природе у горњој цифри, представља први ступањ производње. Али многе сировине не тро-

ше се у облику, у ком нам их природа пружа, већ се, да би боље послужиле нашим потребама, морају се подврћи неке у мањој неке у већој мери промени својих облика прерађивањем и тада од сировина постају полупрерађевине или рађевине, кад је њихово прерађивање довршено, да могу послужити употреби и потрошњи. У томе процесу прерађивања, као другоме ступњу производње, сировинама се повећава вредност за колико се имају и рачунати. Колико је сад то повећавање вредности врло је тешко израчунати за сваку грану индустријске производње. Код нас је то у толико теже, у колико, сем за већа фабрична предузећа, немамо скоро никаквих података. Кућевна индустрија чак и не фигурише у нашој статистици као један облик народног рада. Међутим, кад би се водила бар приближно тачна статистика о свему оном, што се преради у породици, нарочито по сеоским домовима, видело би се, да та грана најпримитавнијег облика прерађивања још и данас игра доста знатну улогу у нашој привреди при свем том, што стране рађевине у већој мери плаве наша села и потискују кућевну израду. Између кућевне и фабричне индустрије стоји занатство, које и ако је посрнуло у своје првобитном облику услед промена људских потреба и потиснуто фабричким радом, ипак је оно, бар што се тиче извесних модерних заната, не мање важан фактор у подмиривању индустријских потреба масе нашег народа. У осталом немогуће је повући одсечну разлику између појединих облика прерађивања, а посебице између заната и фабричне индустрије. Није више ручни рад главно обележје занатства, као што се то обично узима, пошто се и у занатству све више и више примењују машине, често врло сложене конструкције. Поузданог мерила за то разликовање нема, те је и то једна тешкоћа у изналажењу индустријског приноса. С тога се у томе, поред извесних више мање непотпуних података, морамо послужити посредним путевима, како бисмо, бар приближно, дошли до стварности. При томе израчунавању ваља особито имати у виду однос, који постоји између појединих привредних грана, а нарочито између пољопривредне и индустријске производње.

Према податцима, који су нам били на расположењу, а имајући у виду и остале чињенице, ми смо утврдили, да вредност приноса индустријске производње, односно вишак вредности, које су сировине сво-

јом прерадом добиле, приближно износи и то: кућевна индустрија 70 милиона, занатство 46 милиона и фабрична индустрија 35 милиона, све заједно 151 милион динара годишње.

Према томе принос индустријске производње представља $\frac{1}{3}$, вредности пољопривредне производње, или $15\frac{2}{3}\%$. За толико су сировине прирасле у вредности променом својих облика у индустрији (прерађивањем).

У земљама индустријски развијеним тај прираштај вредности представља $\frac{1}{3}$, вредности пољопривредног приноса.¹

VII. Пренос и трговина.

Тим што горе наведосмо, т. ј. производњом у ужем, техничком, смислу, економски процес, кроз који добра пролазе, није још завршен. Било сировине или рађевине не троши се све на месту њихове производње, већ се разносе у места, у којима се јаче траже, па по томе имају и већу вредност. А вредност добрима не дају само радови, који им мењају облике у строгом техничком смислу речи, него и радови, који им мењају место, узимају их, где су у сувишку, па их разносе по местима, у којима добијају бољу цену. То размештање добара врше пренос и трговина. Пренос савлађује просторне препреке природе, а трговина посредује у промету добара и тиме користи произвођачима и потрошачима, уштеђујући труда и трошкове и једнима и другима. Трговина је важна привредна чињеница, последњи биочуг у дугоме ланцу производње и промета добара.

Принос од те две гране, где рачунамо и принос кредитних установа, износи 108 милиона динара, а то ће рећи $1\frac{9}{10}$ или 11% од вредности пољопривредног приноса у старим границама Србије. Принос од зграда 58 милиона динара.

Најзад долазе личне услуге, рад лица, која не уделују непосредно у производњи добара, али која припремају погодбе и обезбеђују производњу; њихово учешће у тој грани је посредно. То су радови чиновника и лица слободних професија. Радови свију друштвених редова, од којих једни уделују више, други

¹ Dr. E. Fuhrmann, Das Volksvermögen und Volkseinkommen des Königreichs Sachsen, 1914. —

Milan N. P. Borbelevic.

мање у производњи добара и повећавају народну имовину, стоје по закону поделе послова у најтешњој вези у друштвено-економском организму; између њи постоји у толикој мери солидарност, да се не могу замислити једни без других. Принос личних услуга ценимо на 40 милиона динара.

То је цео процес кружења економских добара, почевши од сировина, какве излазе из руку природе, па докле не доспеју у руке последњег потрошача.

Према свему изложеном укупан или бруто принос наше народне привреде у старим и новим границама износи приближно 1 милијарду 646,06 милиона динара. Од тога приноса пада:

1) на пољопривреду, и то у старим границама, 973,06 милиона, и у новим областима 220 милиона,¹ свега 1 милијарда и 193,06 милиона динара или 72,56%.

2) на све облике индустрије 197 милиона или 11,92%.

3) на пренос и трговину 138 милиона или 8,37%.

4) на остале гране 119 милиона или 7,15%.

Горња цифра бруто приноса може изгледати сувише велика ономе, који се ослања на податке наше привредне статистике, која је, као што видесмо, доста невероватна и непотпуна, јер се у њој и не воде податци о многим изворима приноса. Али, ако човек уђе у дубљу анализу и опсежније проучавање свију наших привредних извора и стане брижљиво рачунати њихову вредност, доћи ће до резултата, да ова наша цифра пре подбацује, него што би надбацивала.² При томе ваља водити рачуна и о приносу нових области, који представља знатну вредност.

¹ Принос нових области рачуна се у најмању руку 320 милиона динара, од кога долази на пољопривреду 220 милиона динара, а 100 милиона на индустрију, трговину и остале изворе.

² Вредност годишњег пољопривредног приноса Швајцарске, која по простору није већа од половине Србије (42 хиљаде кв. километара), а по богатству природних извора, осим погодаба за сточарство, сиромашнија, износи 929,780.000 динара (за 1914 год.) То је принос пољских усева, воћа, стоке, млека и млечних производа, без шумарства, рударства, ливадарства и других грана. У тој цифри вредност млека и млечних производа заузима више од $\frac{1}{2}$ (358 милиона). Кад се са тим приносом упореди наш пољопривредни принос, види се како је наша пољопривредна култура сувише екстензивна.

Да се добије чист принос ваља од бруто приноса одбити трошкове производње, што је веома тешко израчунати и у приватној, а камо ли у народној привреди. Ми смо се потрудили, да посебним израчунавањем појединих утрошака дођемо приближно до тих трошкова. Напомињемо, да при томе израчунавању не улазе у рачун сви трошкови производње или тековине, као у приватној привреди, нпр. у каквој фабрици или трговачком предузећу. Кад је реч о изналагању трошкова производње у народној привреди, треба узети у рачун само оне трошкове, који не припадају никоме као приход, што је дакле фактички утрошено у народној привреди, као једној целини. Према томе узимамо у рачун прво утрошак у обртном капиталу нпр. у пољопривреди: семе, плави камен за прскање винограда, рафију, храну стоке за време рада ит.д.; у индустрији: сировине за прераду, у колико губе од свог првобитног облика, да се доцније појаве у полупрерађевинама или рађевинама, материјал за гориво у машинама, уље за подмазивање машина и т. д. За тим утрошак у виду сталног капитала: абан-е алата, машина, зграда, што представља извештан проценат амортизације, разне оправке, куповина стоке, која угине при раду и т. д., у опште све издатке на одржавање и обнављање произвођачког прибора.

Ти трошкови износе према нашем израчунавању у појединим привредним гранама 120 милиона динара.

Поред тога, државне и самоуправне дације, дакле, све оно, што су држава и самоуправне заједнице узимале из приноса за покриће својих потреба у старим и новим границама, а то износи 188 милиона динара.

Најзад долазе потраживања иностранства. Наш трговински биланс стално је активан за неколико милиона. Али је међународни биланс плаћања пасиван, неповољан по нашем рачуну за око 60 милиона динара. Та цифра обухвата: 1) анитет државног дуга (и Управе фондова); 2) отплату страног капитала уложеног у домаћа предузећа: индустријска, рударска, новчане заводе, осигуравајућа друштва; 3) трговачки дугови, и 4) оно, што наши држављани потроше на страни, проводећи лети у страним бањама, а зими у пределима благог поднебља. Кад се то, дакле, $120 + 188 + 60 = 368$ милиона, одбије од бруто приноса: $1.646,06$ мање 368 милиона = $1.278,06$ милиона ди

нара, јесте чист принос народне привреде, који представља народни приход,¹ из кога смо ми подмиривали све наше приватне потребе.

Потрошња.

После производње, да видимо како стојимо са потрошњом, расходима. Јер само из упоређења та два економска процеса, може се добити слика о раду и кућењу једног народа, утврдити у неку руку његов привредни биланс.

Потрошња добара крајњи је циљ свеколике људске делатности, најјачи покретач производње. Човек ради и бори се да дође до намирница потребних за своје одржавање и развијање. Потрошња и производња стоје међу собом у најтешњој узрочној вези. Прва изазива другу, а друга је средство, која омогућава прву. Правилан економски развитак предпоставља извесну равнотежу између њих. Јача производња, па по томе и повећање приноса, изазивају шири круг потреба, дакле опсежнију потрошњу, а опет јача потрошачка моћ даје подстицаја производњи, једном речи производња извире из потрошње. Потпуне равнотеже између њих могло је бити само у кућевној привреди, кад је човек производио за потребе своје куће, колико

¹ Принос и приход врло се често бркају, особито у обичном схватању те је потребно повући разлику између та два појма. Повећане имаовине производњом с погледом на изворе, из којих оно долази впр. из пољопривреде, индустријских и трговачких предузећа и т. д. зове се принос, који може бити укупан или бруто принос и чист или нето принос. Бруто принос једне привреде или каквог предузећа, обухвата сва произведена добра, односно њихове вредности у току извесног времена, обично за годину дана, без одбитка трошкова њихове производње. Кад се од укупног приноса одбију ти трошкови, добија се чист принос. С погледом на лица, која својим радом и капиталом уделују у производњи и промету добара и којима ти приноси, и то као чисти приноси припадају називамо приход. Тај приход сматра се као фонд потрошње, јер му служи за подмирење потреба. Човек може потрошити цео свој приход или само један његов део. Што се од добијеног прихода не потроши у смислу личне потрошње, сматра се као уштеђевина, која повећава имаовину. У народној привреди приход једног народа теже се изналази; он обухвата скуп свију појединачних прихода као и приходе државне привреде и привреде појединих самоуправних заједница. Приход једног народа раван је чистом приносу његове производње. Поједини човек може на разне начине, да зарађује, прибавља себи средства за живот. Међутим један народ као целина живи само од производње.

је трошио. Међутим у данашњој новчаној привреди, кад се производи за пијацу, равнотежа између производње и потрошње не одржава се стално. По некада је потрошња у сувишку, а по некада у мањку према потрошњи. Између њих увек има по мало одступања, што долази од врло разноликих узрока. Ако то одступање бива у толикој мери, да изазива потресе и из основа ремети равнотежу, тада наступа болесно стање у економском организму, под именом криза. То ће рећи у првome случају наступа застој у производњи услед слабије помесне тражње, слабе потрошње, а у другоме поскупљавање намирница услед недовољне производње. Такви поремећаји јављају се обично после великог полета у пословима, али они не трају дуго, повраћа се опет равнотежа у извесној мери, послови улазе у свој редован ток развијања.

При томе непрестаном осцилисању између производње и потрошње ваља гледати да се одржава правиан однос између прихода и расхода. Отуда је задатак свакога кућења, да подмиривање потреба одмерава према приходима, обрнуто ономе, што бива у државном кућењу (газдовању), где се прво утврде потребе, па се онда траже средства за њихово покриће. То правило појединих привреда важи за привреде појединих заједница, па и за народну привреду, као једну целину. Ако у појединим привредама цео приход иде на личну потрошњу, тада у народној привреди наступа застој. Ако се то стање продужава годинама, а становништво по мало прирашћује, да приходи не досежу да покрију потребе, већ се мора ради тога крњити имаовина, такво стање неминовно води народном осиромашавању.

Правац и величина потрошње зависе прво од односа између имаовине и прихода, а после од развића индивидуалних потреба. Рекосмо, да у сваком приватном кућењу ваља подешавати расходе према приходима, «пружати се према губеру». То теоријско начело тешко је изводити у пракци. Јер потребе изражене у нашим жељама увек теже да премаше наше приходе, особито код сиромашних друштвених редова. Човек је ненасит створ, који често једе и кад није гладан, пије и кад није жедан, његове су потребе безграничне; чим задовољи једну, одмах се код њега јавља друга и тако иде бескрајно. Али је још теже уштедети по народној изреци, која вели: «лакше је стећи него

сачувати.» У штедњи се огледа развијен дух предвиђања за будућност, извесна вештина и умешност у подмиривању потреба, а те особине добијају се васпитањем и образовањем у друштву. То је једна између осталих црта, којом се цивилизовани човек одликује од дивљачног човека, коме је непозната штедња. Огуда видимо, да народи на високом ступњу развића више штеде од народа, који су у томе заостали. Код првих је далеко развијенији осећај старања за будућност него код других. У напредним земљама постоје школе, у којима се омладина васпитава у духу чуварности и штедње, нарочито женскиње, које се спрема у вештини кувања и другим кућевним радовима.

Први је услов за штедњу да човек располаже извесним приходом од кога може, без штете по свој организам, одвојити један део и метнути на страну. То могу чинити они, који су васпитањем и угледањем на добре примере стекли извесну вештину у своме кућењу, који се држе извесног реда првенства у подмиривању својих потреба, имају смишљен план у трошењу добара, довијајући се, да са што мање утрошака добара, подмире што већи број потреба. И овде влада закон најмање акције, као и у механици, по коме се човек пашти, да «са што мање труда и жртава постигне што већи резултат.» То је основно економско начело, које влада свима људским радњама. Има људи, који при добро сишљеном плану кућења са релативно малим приходима живе боље него други, који располажу два или три пута већим приходима. То је чуварност као претходан услов за праву штедњу, ма да се у обичном схватању и то сматра као штедња. Разни су начини, да човек ограничи своје издатке а да се не лишава задовољавања својих потреба. Ту увршћујемо на првом месту друштва за заједничку набавку намирница, разне врсте заједница за узајамно помагање на случај нерада, болести, старости, смрти и т. д. па онда долазе разне врсте јосигурања живота и имања, многи добротворни заводи, којима је циљ, да олакшају беде и невоље друштвене и т. д. То су радови друштвене бриге и старања, који спадају у област социјалне политике.

Други је услов, да постоје извесне установе за штедњу, које би стајале на домашају најширих друштвених редова, јер штедња у строгом смислу имплицира појам одвајања и метања на страну једног дела

прихода преко потрошње, у облику новца. Ми таквих установа немамо, а требало би предвидети њихово увођење приликом ресторације наше отаџбине са једном централном штедионицом у престоници, у коју би се сливале најситније уштеђевине из штедионица из унутрашњости. Већ само постојање тих установа подстакло би наш свет на јачу штедњу. Наши новчани заводи су пре установе за пласирање него за штедњу.

Као једна друштвена врлина штедња је врло важна чињеница у приватној и у народној привреди, колико са економског, толико и са моралног гледишта. Њу увек прате рад, врсноћа, чуварност у трошењу, здрави морални погледи и т. д. Ситне уштеђевине, које потичу из разних извора, гомилају се у штедионицама, образујући велике новчане капитале, који су у стању, да покрећу највећа предузећа. Велике и напредне земље, чије годишње уштеђевине износе милијарде, развиле су свој земљорад, подигле индустрију, унапредиле трговину, задобиле свој моћни утицај финансијски на страни, благодарећи у првоме реду својим уштеђевинама.

Да видимо како смо ми до овога рата стајали са штедњом, да ли је потрошња нашега народа одговарала његовом приходу, као и у којој се мери показивао као штедиша према другим народима.

Кад је реч о односу између прихода и потреба једног народа, статистика потрошње драгоцено је средство за познавање многих појава привредног живота народног. Она пружа с једне стране преглед општег нивоа потреба, у коме се огледају животни и културни односи једног народа, а с друге стране служи за оријенталисање у производњи и трговини. Често се вели, како се према потрошњи сапуна може оценити ступањ развића једног народа. Ми немамо тих података, те се и овом приликом морамо послужити посредним путевима. Пре свега узећемо у помоћ статистику производње и статистику наше спољашне трговине, користећи се при томе и познавањем и стварних прилика народног живота. На основу свега тога држимо да ћемо доћи до приближно тачног стања о потрошњи и утврдити однос између прихода и расхода. У томе смеру разликујемо потрошњу сеоског и варошког становништва у старим гранцама Србије. Свако од њих делимо на по три класе према имућности и вероватним њи-

ховим приходима, гледећи да отуда изнађемо просечну потрошњу једног становника.

Ако се посматра у већим масама, потрошња у своме кретању показује извесну правилност у приватној и народној привреди, особито што се тиче процентуалних издатака на поједине потребе. Тако статистиком потрошње утврђено је једно опште начело, које се данас сматра као један закон, а на име: у колико је једна породица сиромашнија, што су њени приходи мањи, у толико је њен проценат издатака на храну већи, него на остале потребе. Тај закон, који је статистичар Енгелс поставио у приватној привреди, проширио је енглески статистичар Мелхал на потрошњу народа. По томе народи још економски неразвијени и релативно сиромашни троше од својих прихода на храну више него на све остале потребе, као што ће се из следећих цифара видети.

Према напред поменутом детаљном израчунавању, годишња потрошња нашега народа у старим границама износила је пре рата и репартирала се апроксимативно овако:

На исхрану људства . . .	452,3 мил. дин.,	или	58,1% ¹
На одело и обућу . . .	152,7 » » »		19,6 »
На стан у стар. границама	60,0 » » »		7,7 »
На огрев и осветлење . .	50,0 » » »		6,2 »
На све остале потребе .	63,0 » » »		8,4 »
Свега . .	778,0 мил. дин.,	или	100%

Просечно на једног становника 250 динара.

На исхрану стоке и живине 105 мил. динара.

Укупно годишња потрошња је према томе 883 милиона динара.

За нове области нисмо имали поузданих података о потрошњи. Придржавајући се извесне сразмере према потрошњи народа у старим границама, држимо да се нећемо удаљити много од стварности, ако уз-

¹ Као што се види, наш народ највише троши на храну 58, 2%, а 41, 8% на све остале потребе.

На четири основне потребе: храну, одело, стан, огрев и осветлење троши 91, 6%, а на све остало 8, 4%. У Русији се троши на храну 60, 1%, а на остале потребе 39, 9%; у Италији 54 и 46%; у Немачкој 51, 8 и 48, 2%; у Француској 40, 1 и 59, 9%; у Енглеској 37, 8 и 62, 2% и у Северној Америци 37, 6 и 62, 4%. Из тих бројева види се, да ниво културних потреба стоји највише у Енглеској и Сев. Америци, где је и комфор живота највећи.

мемо, да сваки становник нових области троши годишње просечно на све потребе 162 динара, што износи 194,4 милиона динара. На исхрану стоке и живине 38 милиона, свега 233,4 милиона динара.

Према томе укупна годишња потрошња нашега народа у старим границама и новим областима износила је годишње пре рата 1.116,4 милиона динара.

Кад се та цифра потрошње упореди са његовим годишњим приходом у 1.278,06 милиона динара, онда излази, да је његова уштеђевина у разним облицима износила 161,66 милиона динара.

Та цифра, као годишњи прираштај имаовине има да се дода вредности народне имаовине у износу 10 милијарде 803,81 милиона динара, и онда укупна вредност имаовине пре рата износила је 10 милијарди 965,81 милиона динара или у округлој цифри 11 милијарди. Принос народне привреде сматра се такође као саставни део имаовине, јер народ њиме подмирује своје потребе. Тај принос као резултат његовог годишњег рада и кућења одржава се сваке године приближно на истој висини, те би још за толико требало повисити цифру народне имаовине. Али ми овде разликујемо имаовину, као привредно стабло, а њезин принос као годишњи плод.

Кад би се вредност имаовине поделила на равне делове, дошло би на сваког становника у старим границама по 2.790 динара, а у старим границама и новим областима 2.558 динара.¹

Годишњи прираштај, повећање имаовине у 161,66 милиона динара, што остаје од прихода преко подмирења потреба, мали је, јер не износи ни пуних 1,5 (1,45%) од вредности имаовине. У привредно развијеним земљама тај прираштај у осредним годинама привредног приноса износи 2 до 3%, а у добрим годинама 3 до 4%. Кад се тај прираштај упореди са приходом сматра се као уштеђевина у разним видовима прибора за рад и у новцу, ма да се уштеда у строгоме

¹ У кантону Берну вредност имаовине на једног становника долази 8391 динар, а у целој Швајцарској 4.500 динара, у Француској 6.400, узимајући у рачун само вредност приватне имаовине. Кад се томе дода и вредност државне имаовине и самоуправних тела, дошло би на једног становника око 10.000 динара. У Енглеској 9000, у Сев. Америци 6.850, у Немачкој 5.500, у Италији 2.500, у Шведској 1.778 динара.

смислу изражава у новцу, јер се само новац штеди. Та укупна уштеђевина износи $\frac{1}{4}$ прихода. Наша уштеђевина код свију новчаних завода износи 50 до 60 милиона динара. Али се незна колика је годишња уштеђевина, колико народ сваке године одвоји од свога прихода и метне на страну. Свакојачко је она према свему што знамо мала, и ми се неможемо похвалити штедљивошћу.¹ Отуда излази, да наш народ више троши него што би требало према своме приходу. С тога би велимо, ваљало подстицати наш свет на чуварност и штедњу, нарочито подизањем разних установа за то. Јача потрошња у неколико је везана за наше обичаје и традиције, које други народи немају. Кад би се водило рачуна о томе, колико се код нас потроши о славама, прославама, заветинама итд. видело би се, да то преставља знатан део личне потрошње. У осталом само време и прилике живота у многоме ће упростити ту врсту потрошње.

Али за оцену привредног и у опште друштвеног стања једног народа није довољно мерило само величина његове имаовине, него веља знати, што је још важније, како је она расподељена између појединаца и појединих друштвених редова. Јер се тек према подели добара и прихода може оценити друштвена структура и ступањ општег благостања. С тога је питање о подели друштвене имаовине од необичног значаја. Свеколика друштвена борба своди се на крај краја на проблем правичније поделе добара, у друштву и на остварење потпунијег благостања. Једна земља може располагати огромним богатством, али ако је оно сконцентрисано у малу руку, а маса народа живи у немаштини и сиромаштини, у њој нема општег благостања. На против у земљама далеко мањег богатства са његовом правичнијом расподелом, у којима сви друштвени редови у мањој или већој мери уживају благодети привредног напретка, велимо, да влада народно благостање. У тај ред земаља долази и наша отаџбина. Подела имаовине, као што нагласисмо у почетку ове сту-

¹ Годишња уштеђевина у новцу Француске износи 4 до 5 милијарди према приносу од 30 милијарди; Енглеске 8 до 9 милијарди од приноса 50 до 60 милијарди. Толико износи и уштеђевина Немачке, код народа, који збиља штеде годишње уштеђевине износи $\frac{1}{4}$ његових приноса. Уштеђевина малог женевског кантона, који по броју становника није већи од једног нашег округа, достиже цифру од 8,5 милиона годишње (1917. год.).

дије, почива у нас на здравој економској основи, јер су широки слојеви нашега народа носиоци привредног благостања. У нашој земљи нема ни велике богаштине, ни сиромаштине у маси, има имућности. На томе социјално-економском склопу почива снага нашега народа. Само ваља настојавати, да се то стање по могућности стално одржава. Јер колико је важно делати свима силама на развијању привредних снага, да се дође до што већег материјалног богатства, од не мањег је значаја тако исто одржавати здраве економске односе, који су основица општем благостању и правилном друштвеном развијању. Задатак је у првом реду државе, да о томе води бригу. У томе смеру она има да путем добре управе и погодних законодавних мера ради пре свега на побољшању социјалних услова сиромашнијег друштвеног реда; да регулише однос између радника и капиталиста; да с једне стране обезбеђује сваком појединцу и свакоме позиву слободу кретања у раду, а с друге да сузбија сваку друштвену злоупотребу и самовољу, мотрећи да интереси појединих редова стоје у извесном складу са интересима целога друштва и т.д. То би биле мере добре социјалне политике у чији делокруг долази расправљање разноликих практичних питања : привредних, правних, моралних, социолошких и т. д.

До сада се у нас на ту важну страну друштвеног живота није обрађано довољно пажње, ваљда што се није ни истицало на дневни ред социјално питање у правом смислу, као у другим државама. Али се у последње време почело осећати извесно друштвено трење, које у току времена може одвести јачој друштвеној заострености и поремећајима. Општи је закон прогреса, да јачи економски, а посебно индустријски развитак, какав се нарочито има очекивати у обновљеној и уједињеној Србији, као и велики преображаји, који ће неминовно наступити после рата, носе собом извесне, често нагле промене у друштвеном животу, које могу изазвати јачу борбу класа и антагонизам интереса, све на штету правилног друштвеног развијања.

Да би се све то, ако не избегло, а оно у многим ублажило, ваљало би за времена постарати се о извесним превентивним мерама. У томе циљу требало би, по нашем мишљењу, установити при министарству привреде једно нарочито одељење за социјалну поли-

тику, коме би се ставило у задатак проучавање и исправљање многих практичних питања нашег друштвеног живота. У новије време заводе се тога ради у неким земљама посебна министарства. То би била нека врста превентивних мера за отклањање свију друштвених недуга и болести од прилике исто онако, као што се превентивним хигијенским мерама сузбијају болести човечијег организма. Боље је, како се каже, болест за времена спречити, него је после лечити.

Одељак III.

Штете проузроковане ратом

у старим границама и новим областима од почетка рата и за време окупације закључно са 1918. годином.

Србија је, као што смо видели у првом одељку, располагала имаовином, која, по нашем прорачуну, представља вредност од округло 11 милијарди динара. Сва тамо обухваћена њена економска добра оштећена су, а делом и сасвим упропашћена. Готово сва покретна добра однешена су од стране непријатеља, нарочито једног, који је чак и надгробне споменике вадио и носио. О овоме имали смо прилике, да читамо извештаје, које су доносиле њихове и савезничке новине, а да не помињемо и разна приватна саопштења, која нам казују чуда и поборе, која су оба непријатеља починили земљи. У опште намера је непријатеља, да Србију економски потпуно упропасте и утру све националне вековне тековине, пошто им је испало за руком, да униште више од $\frac{1}{2}$ народа.

Све ратом нанете штете Србији моћи ће се тек по повратку у земљу детаљно утврдити и проценити, али се оне и сада у главном могу предвидети, бар у количини оштећених добара, ако не и у њиховој стварној вредности. Ми смо се у следећем потрудили, да све штете у главним потезима и количини изнесемо, а што се тиче процењене вредности, напомињемо, да смо узели цене, које ће после рата вероватне бити и оне су више информативног карактера. Ну ипак ми се надамо, да у процењеним вредностима оштећених добара, што се тиче главног и крајњег резултата, нисмо ни претерали ни подбацили. Може бити, кад се свака врста добара особено посматра, да ће се моћи рећи, да смо негде и сувише високо, а негде опет и сувише ниско ценили, што ће се, као што смо напред напоменули, моћи контролисати тек по повратку у

земљу, а на основи цена, које ће тада тамо владати, а које ће, уверени смо, бити за неколико процената веће од оних, које смо ми узели за наш прорачун.

При излагању штете служићемо се истим редом, који смо употребили при прорачуну имаовине, да би смо на тај начин омогућили упоређење између имаовине и штете.

ГЛАВА I.

Непокретна имаовина.

A) Земљиште.

Земљиште у својој суштини остало је непромењено и ако је у пределима, где су вођене борбе доста оштећено тиме, што је утабано и гранатама разрывно. Највећа је штета у приносу, који је непријатељ скинуо са тога земљишта за време окупације, као што ћемо то видети доцније, кад будемо говорили о штети у однетој људској и сточној храни. Сем тога, кад је речо земљишту, овде се мора изнети штета, коју је непријатељ починио воћњацима и виноградима у упропашћеној лози услед нерада и посеченим и покопаним виноградима и воћном дрвећу, јер је велики део наших добрих шљивака у корену посечен и уништен.

По нашем прорачуну, штета у оштећеним и посеченим виноградима представља вредност од најмање 35 милиона динара, а у упропашћеним и посеченим воћњацима (шљивацима) 30 милиона динара. Сем тога и већина забрана у корену је посечена и материјал погорен и однет, што представља штету од 25 милиона динара. Овоме треба додати и штету причињену шумама у посеченој и однетој гори за време две године окупације, као и у искоришћеном приходу у жиропашњи, попаси, лову, риболову и експлоатацији рудника око 185 милиона динара, што све заједно представља штету од 275 милиона динара.

B) Зграда.

Највећи део зграда у пограничним местима према Аустро-Угарској, дуж Дрине, Саве и Дунава, како по варошима и варошицама, тако и по селима, разорен је непријатељским гранатама. Тако исто Бугари

су у новим областима разорили многа села и оштетили неколико вароши, нао нпр. Битољ, који и данас још непрестано бомбардују. У Београду не само да су зграде порушене, већ је и кадрма раскопана, водоводне цеви и каблови повађени и однети, водоводне и електричне инсталације порушене и машине однете; канализација потпуно упропашћена тако, да представља страшну слику пред којом се човеку кожа жежи.

Државне зграде оштећене су у много већој мери, него приватне, јер је непријатељ нарочито циљао, да ове што је могуће више оштети и поруши.

По нашем приближном рачуну излази, да је штета нанета зградама и то:

1) у приватној својини око 95 милиона динара. Овде нису рачунате зграде индустријских предузећа, већ само зграде, у којима се станује. Зграде индустријских предузећа рачунате су заједно са њиховим инсталацијама, као што ће се доцније видети, кад буде речи о фабричним инсталацијама и радионицама.

II) у државној својини у вредности од 49,8 милиона динара, не рачунајући ту и зграде државних фабричних инсталација, као зграде фабрике дувана и жигица, војно техничког завода у Крагујевцу и барутане у Обилићеву и других државних инсталација и радионица, већ само зграде, у којима су била смештена државна, самоуправни и општинска надлештва, школе, цркве и манастири, болнице, бањски етаблисмани, казнене заводи и друге јавне установе.

А из овога излази, да штета зграда приватних и државних представља вредност од 144,80 милиона динара.

Ну, кад је реч о зградама, онда овде треба рачунати и кирију, коју су приватни сопственици изгубили од почетка рата па закључно са 1917 годином, а која је њима била искључиви приход, од кога су и живели. Ми ову штету ценимо на 36 милиона динара, (по 9 милиона годишње). Сем тога има се рачунати и штета у плаћеној кирији, коју су избеглице, избегли од својих домова, морали плаћати у туђини за све време непријатељске окупације, коју ми ценимо на 16 милиона динара, као и штету коју су сопственици зграда изгубили у кирији за зграде, које је непријатељ за време окупације реквирирао за потребе своје и својих чиновника и грађана, које је собом довео. Ову штету ми цени-

мо на 28,20 милиона динара, што са штетом нанетим зградама представља вредност од 225 милиона динара.

Према овоме штета нанета непокретној имаовини износи по нашем прорачуну, вредност од 500 милиона динара.

ГЛАВА II.

Покретна имаовина.

А) Намештај, покућанство и остале потребе за живот и рад.

Одмах по окупацији и уласку непријатеља у наше вароши и села, настала је пљачка и грабеж покретне имаовине, како од самих војника и позадине, која за војском иде, тако и од самих војних и цивилних власти. Све што се могло понети, непријатељски војници понели су собом, а највише ствари покућства и од вредности, рубља и одећа и томе подобно, а што нису могли понети, они су поломили и оштетили тако, да није више за употребу. Највише су у томе страдали домови, из којих су сопственици избегли и остали без икакве заштите.¹ Што војници у позадини нису стигли да однесу, то су власти реквирирале, нарочито радње и трговине и робу пренели у државне магацине. Нарочито део окупиран од Бугара опљачкан је у тој мери, да се може рећи, да је направљена права пустош.

Штету причињену у однетој и упропашћеној покретности ми ценимо и то :

1) у *приватној својини*, у однетом намештају одећу, обући, разном посућу, нарочито бакарном, кога је по нашим домовима много било, и које је грађанство, у колико раније није било однето, морало по званичној наредби предавати властима ради војених цељи, па не само то, већ и све остале металне предмете, па и окове и кваке са врата и прозора. Сви алати и пољопривредне справе одузети су од народа и однети, нарочито из дела, окупираног од Бугара, што је вагонима ношено у Бугарску, а понајвише из моравске области. Подвозна средства и остали спрежни и јахаћи прибор, у колико се још затекао код народа, власти су

¹ Бугари су донели нарочити закон о напуштеним «јабанским» имањима, који је створио основицу за општом пљачком.

покупиле и однеле, као и све оно, што је имало иоле какве веће вредности. По томе вредност штете причињене у овом износи и то: за намештај и остале потребе покућства по варошима 35 милиона, по варошицама 25 милиона, по селима 60 милиона, у Београду 45 милиона и по већим зградама, као диференцијална вредност штете, узето је још 12 милиона, што укупно чини 477 милиона динара. За бакарно посуђе и остале металне предмете штета представља вредност од 28 милиона динара. За пољопривредне алате, справе и друга оруђа 42 милиона, и напослетку за подвозна средства и остали спрежни и јахаћи прибор 18 милиона динара. Укупна штета представља вредност од 265 милиона динара.

II) у својини државе и корпорација и то: намештаја и осталих потреба за рад надлештава и установа заједно са инструментима, библиотекама и осталим инсталацијама, проценили смо и то: двора 6 милиона, парламента 2 милиона, министарства иностраних дела заједно са посланствима и консулатима у Немачкој, Аустроугарској, Турској и Бугарској 0,5 милиона; Државног Савета и Главне Контроле 200 хиљада; Министарства Финансија¹ 2 милиона и 347 хиљада; Министарства Војеног² 49 милиона и 440 хиљада; Министарства Грађевина³ 9 милиона и 685 хиљада; Министарства Просвете и Црквених послова⁴ 44 милиона и 955 хиљада; Министарства Унутрашњих дела заједно са самоуправним и општинским властима 15 милиона и 975 хиљада; Министарства Правде⁵ 2 милиона и 180 хиљада и Министарства Народне Привреде⁶ 1 милион и 650 хиљада, свега 134 милиона и 932 хиљаде динара.

Намештај, покућство и остале потребе за живот и рад у својини приватних, државе и осталих корпорација (самоуправних тела и општина) износи штету у вредности 399 милиона и 932 хиљада динара.

Б) Стока и живина.

Стока и живина је у овоме рату највише страдала. Све што је било способно за вучу, ношење терета и јахање мобилисано је и употребљено у војној служби.

¹ и свих припадајућих надлештава.

² Вредност музеја, старих књига и рукописа нисмо посебно рачунали. —

Остала је неупотребљена само стока за приплод, нејака стока (подмладак) и живина, која је већим делом упропашћена и употребљена за исхрану војске. Нарочито је у овоме страдала живина, од које, како се јавља, није остало ни за приплод.

I) *Стоке* је, по нашем рачуну уништено, узимајући само вероватни минимум и то 700.000 грла говеди, што рачунајући по 780 динара грло, представља штету од 546 милиона; 70.000 грла коња по 620 динара грло, чини 43 милиона; 3.000.000 комада оваца и коза по 40 динара комад, чини 120 милиона; 800.000 комада свиња по 140 динара, чини 112 милиона; 2500 грла магараца и мазги по 150 динара, чини 325 хиљада динара, а по томе укупна штета у стоци износи 821 милион и 725 хиљада динара.¹

II) *Живине* је упропашћено и то : 150.000 гусака, рачунајући по 8 динара комад, чини 1 милион и 200 хиљада динара; 300.000 ђурака по 10 динара комад, чини 3 милиона динара; 170.000 пловака по 4 динара комад, чини 680 хиљада динара; 4.000.000 кокоши по 2 динара комад, чини 8 милиона динара, а то ће рећи, да штета у живини представља вредност од 12 милиона и 880 хиљада динара.

III) Штета у уништеним кошницама износи такође на 500 хиљада динара,

IV) *Сточних производа* било је код произвођача, као што смо видели у одељку о имаовини, као вуне, коже, сира, млека, масла, кајмака, лоја и т. д., као сировина, која није била употребљена ни у занатству, ни у трговини, ни у индустрији као и јаја и производа челарских: меда и воска и свилобубних чаурица, у вредности од 35 милиона динара, које је непријатељ однео и упропастио, што са стоком и живином заједно представља штету од 870 милиона и 105 хиљада динара. —

В) *Људска и сточна храна.*

По окупацији земље затекла се код народа по разним местима огромна количина хране и других животињских намирница. Сем тога, скоро цела жетва 1915 годи-

¹ Вредност штете је већа но вредност имаовине, што долази услед повећаних цена, по којима ће се ова морати да набавља. —

не, која се није могла скинути, пала је непријатељима у руке одмах по окупацији.

1) *Хране* је по нашем рачуну било и то: шенице 50.000 вагона, коју, да се набави одмах после рата, треба платити по вагону најмање 5000 динара, што представља вредност од 250 милиона динара; овса и јечма 20.000 вагона, рачунајући по вагону 4000 динара, вреди 80 милиона динара; кукуруза у зрну и клипу 60.000 вагона, рачунајући 2500 динара вагон, вреди 150.000 милиона; брашна око 10.000 вагона, рачунајући по 6000 динара вагон, вреди 60 милиона динара; разног варива: пасуља сочива, кромпира и т. д. 2000 вагона по 5000 динара, вреди 10 милиона динара; сена, сламе и шаше 80.000 вагона по 1200 динара, вреди 96 милиона динара; разноврсног воћа, нарочито шљива и грожђа у вредности 30 милиона динара, и напоследку ракије и вина у вредности 18 милиона динара, што све заједно представља *штету од 69½ милиона динара*.

Сем тога непријатељ се користио и приносом са земљишта за време од две године своје окупације.

II) *Пољопривредни принос* пре рата, као што смо видели у другом одељку (стр. —), износио је 1.193,06 милиона динара. За исхрану људства, стоке и трошкова производње трошено је 1,12 милијарде. С предпоставком, да је услед смањеног броја и становништва и стоке за време окупације, производња била мања за 25%, т. ј. да је принос износио само 895 милиона динара, и да је услед тога и услед смањене порције, коју је непријатељ свео на 50%, трошено за исхрану и људства и стоке само 560 милиона динара годишње, то излази, да се непријатељ користио приносом у вредности од 335 милиона динара годишње, што за две године окупације чини 670 милиона динара. Са вредношћу хране, коју је узео од народа из његових кошева и амбара, у првome налету своме, представља штету од 1.364 милиона динара.

У ову суму није ушао и изгубљени принос од стоке и живине за време рата и окупације.

Г). *Готова роба и готовина у новцу и предметима од вредности.*

1) У приватној својини:

1) *Готове робе*, као што смо видели у одељку о имаовини, а која није ушла у предмете покућства, ни-

ти у друге потребе приватних, као алат и остала спрема, већ као предмети за промет, израђени у кућевној, занатској и фабричној индустрији од земаљских сировина, као и роба увезена са стране, која се налазила по радњама и трговачким магацинима, било је у вредности од 310 милиона динара. Од тога је, по нашем специјалном рачуну, однето и упропашћено најмање у вредности 240 милиона и за толико су произвођачи и трговци оштећени. Сем тога трговци, занатлије и новчани заводи оштећени су тиме, што ће за време рата морати плаћати своје чиновнике, помоћнике и осталу послугу и на тај начин одржати живот, како њима, тако и њиховим породицама. Ми ову штету ценимо на 20 милиона динара. Ако се поред тога узме у обзир и зарада на обртни капитал од 200 милиона који су за време од 5 година рата изгубили трговци, занатлије и новчани заводи, а коју ми ценимо, као минимум, у 80 милиона динара, онда излази, да је целокупна штета 340 милиона динара.

2) *Готовине у новцу* и стварима од вредности било је, као што смо видели, у вредности 603 милиона динара. Претпостављајући, да су приватни могли да сакрију своју готовину, коју су имали у новцу, накиту — адићарима и хартијама као и новчани заводи, своју готовину и портфеље изузимајући неке, који нису били у тој могућности, као заводи из пограничних места (Шапца и других), да своју готовину склоне и изнесу из земље, ипак је доста пропало и насилно одузето од становништва, нарочито предмета од вредности и сребрног посуђа, које се због своје гломазности није могло ни склонити ни изнети. Према томе ми смо ову штету проценили овако : у накиту 30 милиона динара ; у депозиту код државних власти 5 милиона ; у улогу у злату 2 милиона ; у искованом сребру 30 милиона; готовина пропалих завода и Савеза земљорадничких задруга у 12 милиона, свега 82 милиона динара. —

Кад је реч о изгубљеној готовини, онда овде треба рачунати и штету, коју су приватни заводи, Управа Фондова и трговачке радње изгубили на интересу на свој капитал од 250 милиона динара дат приватнима под интерес, који ми ценимо за време од пет година рата, рачунајући само по 6% интереса, на 85 милиона динара. Многи приватни неће бити у могућности, да врате новац узет од завода по отвореним рачунима и

меницама, нити да плате трговцима робу (еспап), узету на кредит (вересију), а многих дужника и жираната можда и неће више бити, јер су изгинули у рату или изумрли, те ће и заводи и трговци бити оштећени и ми ову штету ценимо на 42 милиона динара.

Становништво је претрпело штету и услед побијања и подцењивања вредности српским новчаницама, од којих је најмање $\frac{2}{3}$ отишло у половини номиналне вредности, што по нашем рачуну, представља штету од 75 милиона динара.

Непријатељ је, као што је познато, насилно наплаћивао и порез од становништва и тиме га оштетио са најмање 66 милиона динара, сем тога вршио је насилно и упис ратног зајма, чиме је нанео штете од најмање 42 милиона динара, као и нанету штету у насилној реквизицији за две године окупације, која представља вредност од 120 милиона динара.

Сем тога становништво је услед мораторијума и обуставе плаћања, које је повукло за собом распродају покретности и еспапа по трговачким радњама, да би се наплатили повериоци непријатељских држава, претрпело штету од најмање 40 милиона динара.

Овome треба додати и штету у готовни, коју су варошко становништво и лица слободне професије, морали појести за време од пет година рата нерадећи и непривређујући ништа, коју ми ценимо на 320 милиона динара.

Све укупно представља штету од 872 милиона динара.

II) у државној својини:

1) *Готове робе*, као еспапа и других ствари, било је у државним: царинским, жељезничким и поштанским магацинима, коју приватни нису имали времена подићи, а која је такође разграбљена и однета, те ће држава тиме претрпети штету, коју ми ценимо на 12 милиона динара. Сем тога су и сви монополски артикли, као со, дуван, цигар папир, жигица, петролеум, таксене марке и други монополисани бланкети, којих је било у државним магацинима, упропашћени и однети, што, по нашем рачуну, такође представља штету од 16 милиона динара.

Штета у готовој роби нанета држави представља, дакле, вредност од 28 милиона динара.

2) *Готовог новца* по касама надлештава било је, као што смо видели, око 28,5 милиона, који је такође услед доста брзог повлачења сав пропао или остао у земљи са чиновницима, који су њиме руковали, па је од непријатељских власти од њих одузет или су га они сами потрошили и упропастили, те се од њих неће моћи наплатити.

3) Овде треба рачунати и штету, коју ће држава претрпети у плаћању својих инвалида. Према досадашњем броју и мишљењу министарства војеног до краја рата попеће се број инвалида на најмање 76.000 лица. Рачунајући просечно, да се сваком лицу даје годишње само по 600 динара, то ће за инвалиде требати сума од 46,8 милиона динара годишње, а то одговара капиталу око 400 милиона динара само са 6%, интереса на интерес за 10 година, предпостављајући, да ће се само 10 година имати да плаћа инвалида.

4) Сем тога држава ће бити дужна, да накнади штету односно да исплати полисе оним породицама, чији су осигураници погинули у рату и стекли права на исплату полиса, али који нису били, услед форсмажера, у могућности, да благовремено уплате ратну премију осигурања, што ће по нашем рачуну изнети око 18 милиона динара.

5) Држава је претрпела и штету у интересу на свој зајам, који је имала пре овога рата, а који ће за пет годпна рата изнети око 240 милиона динара.

Ратни зајам за овај рат и трошкове око издржавања војске нисмо узимали у обзир, јер се не зна ни колико ће још рат трајати, ни колики ће тај зајам и трошкови бити.

Штета нанета држави према напред изложеном представља вредност од 714,5 милиона динара.

Ш) Овде се мора узети у обзир и штета, коју је општина града Београда претрпела, услед посечених паркова, искварене калдрме и канализације, порушених зграда и водовода, што чини око 5 милиона динара; за тим у изгубљеној трошарини и приходу од водовода, канализације и осветлења, као и плаћању својих чиновника за време пет година рата, што ми све ценимо на 8 милиона динара. Сем тога, општина града Београда претрпела је штету у интересу на свој зајам од 45 милиона динара, који за пет година рата по 6% интереса, представља штету од 9 милиона динара.

Према томе укупна штета београдске општине представља вредност од 22 милиона динара.

Штета нанета осталим општинама и самоуправним телима у готовини, представља око 14 милиона динара.

Укупна штета у готовој роби и готовини, нанета приватнима, држави самоуправним и општинским телима, представља вредност од 1.962,5 милиона динара.

Д) *Фабричне инсталације и радионице.*

I Приватних. У одељку о имаовини видели смо, да су приватне фабричне инсталације са у њима уложеним капиталом у сировини и за обрт, представљале вредност од 132,5 милиона динара. С предпоставком, да сва приватна индустријска предузећа нису уништена, сем неколико, која су изгорела, већ да су само делимично порушене и оштећене зграде и да су са инсталација однете машине, као и делови, мотори, кајишеви и томе подобно, као и сва сировина, која се тамо налазила, што са штетом на изгубљеној заради на обртни капитал, по нашем специјалном рачуну, чини штету од 90 милиона динара. Овој се мора додати и штета, коју су индустријска предузећа претрпела давајући плате свом особљу за пет година рата, коју ми ценимо на 20 милиона динара, те је по томе укупна штета 110 милиона динара.

II Државе. Државна фабричка постројења у већој су мери оштећена, јер су махом порушена и инсталације искварене, док су фабрике дувана и жигица потпуно изгореле. Ми ценимо штету и то: фабрике одн. војно техничког завода у Крагујевцу и барутане у Обилићеву, заједно са материјалом за прераду, који се у њима налазио, на 15 милиона динара; завода за импрегнасање грађе у Ђићевцу и Крушевцу заједно са подигнутом жичаном железницом Јастребац-Обилићево и брикетницом у Ђуприји на 800 хиљада динара. Штету причињену Сењском руднику у зградама, инсталацијама и изваћеном угљу за време 2 године окупације на 16 милиона динара, свега штету државе у овоме на 45 милиона и 800 хиљада динара.

Укупна штета причињена приватнима и држави износи 155 милиона и 800 хиљада динара.

Б) Војна спрема и опрема.

Држава је, као што смо видели пре ступања у овај рат имала у својим војеним магацинима око 95 милиона динара обмундировних и профијантских потреба, алата и осталог потребног материјала, као и коморске спреме, за тим муниције у вредности око 125 милиона и оружја и топова у вредности око 150 милиона динара, што је све у овоме рату пропало, јер се, оступајући преко кршевите Албаније није могло готово ништа да спасе и изнесе. Све је пропало и штета државе у томе представља вредност од 370 милиона динара. Дошавши на Крф српске су трупе по извршеној реорганизацији потпуно из нова снабдевене свима горњим потребама, но и оне ће до краја рата бити у многоме оштећене, те ће се штета за одговарајућу вредност имати да повиси.

Е) Саобраћајна средства.

Сва саобраћајна средства су у толикој мери искварена, а делимично и порушена, да ће се сва изнова морати подизати. Друмови и путеви су, услед великог саобраћаја и наше и непријатељске војске, у основи искварени, а мостови и пропусти већим делом порушени. Исти је случај и са доњим и горњим стројем жељезничких пруга, железничким мостовима и осталим постројењима. Возни парк, у колико није услед велике употребе искварен, пао је у руке непријатељу и он ће га или дефинитивно упропастити или по одступању, ако му се зато буде дала прилика, собом одвући тако, да се можда ништа неће ни затећи. Бродови и лађе и остали паробродски прибор, непријатељ је уништио и одвукао и њима се служи, те се ни од тога неће ништа затећи. Телеграфска и телефонска постројења такође су већим делом порушена, стубови посечени и погорени, а жица и каблови покидани и развучени. Апарати, у колико нису покварени и поломљени, непријатељ ће их по своме одступању потпуно покварити и уништити.

Према свему овоме ми смо проценили штету, која ће се саобраћајним средствима нанети и то :

1) друмовима и путевима на 34 милиона динара, као и друмским мостовима и пропустима на 4,4 милиона, свега 38,4 милиона динара :

2) жељезничком саобраћају и то : самој прузи (горњем строју) и промена шлипера на 20 милиона; жељезничким мостовима и пропустима на 6,5 милиона ; инсталацијама по станицама и однетом и упропашћеном материјалу, који се у њима налазио, на 12,5 милиона; инсталацији и машинама нишке жељезничке радионице и сигналима на 5,5 милиона ; штету за упропашћене локомотиве државних и окружних жељезница на 15 милиона ; у упропашћеним и исквареним вагонима 70 милиона; у упропашћеном жељезничком материјалу, који се налазио при жељезничкој дирекцији 6,5 милиона и за упропашћени алат и материјал, спремљен за нове и отпочете пруге 5,5 милиона, свега 142 милиона динара.

3) Штета Бродарског друштва и приватних лица за упропашћене бродове, лађе, шлепове и остале инсталације као и плате свом особљу за 5 година рата 22 милиона динара.

4) Штета причињена телеграфско-телефонским инсталацијама износи и то: за уништене телеграфске и телефонске линије и каблове у посеченим стубовима и жици, 8,8 милиона; за упропашћени алат и материјал, који се налазио по магацинима 3 милиона и напоследку за упропашћене поштанске вагоне и кола 3 милиона динара, свега 14,8 милиона динара.

Укупна штета причињена саобраћајним средствима, према овоме износи 217,1 милиона динара.

Рекапитулација.

Из свега напред изложеног види се, да штета причињена и то :

А) Непокретној имаовини:

1) Земљишту : милион динара

1) у упропашћеним вино-		
градима	35	
2) у посеченим воћњацима	30	
3) у « забранима	25	
4) у « шумама и		
искоришћеној попаши, ло-		
ву, риболову и рудницима	185	=275
За пренос Дин.		275

Пренето Дин. 275

П) Зградама :

1) приватним	95	
2) државним	49,8	
3) у пропалој кирији	80,2	=225=500

Б) Покретној имаовини :

1) Намештају и покућанству :

1) приватних		
а) намештају	177	
б) бакарном посуђу	28	
в) пољопривредним алатима	42	
г) подвозним средствима	18	
	<u>265</u>	

2) државе

а) намештај, остали прибор и инструменти	134,932	=399,932

П) Стока и живина :

1) стока	821,725	
2) живине	12,880	
3) кошнице	500	
4) сточни производи	35	=870,105

Ш) Људска и сточна храна :

1) храна	694	
2) принос за 2 године	670	=1,364

IV) Готова роба и готовина :

1) приватних		
а) готова роба	240	
б) персонал	20	
в) зарада	80	=340
2) готовина		
а) накит	30	
б) депозит	5	
в) улог у злату	5	
г) исковано сребро	30	

 За пренос Дин. 70,— 2.974.037 500

Пренето Дин. 70 2.974.037 500

д) готовина пропалих завода и савеза земљорад. задруга	12	
ђ) интерес на капитал	85	
е) губитак удатом креж)	42	
побијање новчаница	75	
з) насилни порез	66	
и) упис ратног зајма	42	
ј) реквизиција	120	
к) мораторијум	40	
л) поједена готовина	320	=872

3) државе

а) готова роба	28	
б) готовина	28,5	
в) инвалида	400	
г) осигурање	18	
д) интерес на дуг	240	=714,5

4) општина и самоуправних тела :

а) града Београда	22	
б) осталих општина и самоуправних тела	14	= 36

V) Фабричне инсталације и радионице :

1) приватних	110	
2) државе	45,8	=155,8

VI) Војна спрема и опрема : =370

VII) Саобраћајна средства :

1) друмови	38,4	
2) жељезнице	142	
3) бродови и лађе	22	
4) телеграф и телефон	14,8	=217,2 =5339.537

Свега милиона : 5839.537

или округло шест милијарди динара.

Према овоме излази, да штете нанете Србији представљају више но половину њене имаовине, с погледом на њихову новчану вредност. Али, кад се узме у обзир то, да су за прорачун имаовине узете цене предметима пре рата, а за процену штета вероватне цене тих истих предмета после рата, јер ће у свима ратујућим земљама бити после рата велике оскудице у свима предметима, па по томе и тражња и цене велике, онда није тешко замислити штету, која је Србији у овоме рату нанета. Ну за ресторацију Србије новчана вредност не игра никакву улогу. Јер Србији не треба новац, већ предмети, ствари и роба, с тога ће меродавни најбоље учинити, ако траже накнаду у предметима, стварима и материјалу, без којих се ресторација не да ни замислити.

Како је скоро на завршетку и трећа година окупације а ми смо завршивши наш рад о штети почетком ове године, рачунали само штете нанете Србији закључно са 1917. годином, то, пошто у овој години предајемо јавности овај наш рад, сматрамо за потребно, да изнесемо и прорачун штета, које ће се нанети Србији и у овој години. Напомињемо и овом приликом, да ратни зајам који је чињен од почетка рата као и за издржавање војске није урачунат у ову штету.

Штете, које ће претрпети Србија у овој години јесу:

1) скинути принос са земљишта	360 милиона
2) оштета зграда	60 »
3) кирија од зграда	18 »
4) одузета и однешена покретност	20 »
5) поклана стока и живина	250 »
6) експлоатација шума и рудника	45 »
7) изгубљена зарада трговаца и индустријских предузећа, као и плате њиховог особља	90 »
8) насилно наплаћена пореза	36 »
9) реквизиција	40 »
10) За плаћање интереса код новчаних завода на уложени капитал	35 »
11) штета, што слободна професија троши	70 »

За пренос Дин. 1.024 милиона

Пренето Дин. 1.024 милиона

12) штета услед уништења мораторију- ма и продаја и стечаја ради на- плате повериоца непријатељских грађана	60	»
13) за плаћање интереса државе на зај- мове, и	46	»
14) штета београдске општине и оста- лих самоуправних тела и општина	10	»

Свега Динара 1.140 милиона

Према томе, укупна штета до краја 1918. године, представља вредност од 6.979.537 или округло 7 милијарди динара.

Одељак IV.

Ресторација или обнова економског стања Србије.

Несумњиво је да ће Србија бити обновљена и ресторирана, али како и у колико, зависиће од начина исхода рата.

Два су начина могућа за свршетак рата: компромис или победа. У првом случају ресторација би била ограничена, јер би пала на терет свију ратујућих страна, док би у другом случају ова била опсежнија, јер би пала на терет ратне оштете, коју би побеђени непријатељ имао да плати.

Било једно или друго меродавни се имају за времена постарати, да се све што је потребно за обнову Србије благовремено и припреми, како нас изненадни свршетак рата не би затекао неспремне за улазак у земљу.

За обнову Србије ми предвиђамо два периода, но ни у ком случају радови на обнови не треба да трају дуже од десет година по закључењу мира и повратку у земљу.

Први период, који би обухватио једну или једну и по годину по закључењу мира и уласку у земљу имао би да послужи, да се народу пруже прва и најнужнија средства за живот, храна, одело и обућа и најпотребнија средства и алати за обнову пољопривредне производње, као и семење, стока, пољопривредне справе и алати, и спрема за све остале гране народне привреде: занате, индустрију, трговину и саобраћај.

Други период пак, који би обухватио остатак времена до десет година, имао би да послужи за извршење потпуне и дефинитивне обнове свега онога, што је у овоме рату упропашћено и однето, а што се у првом периоду није стигло или није могло да набави.

Од колике је важности други период, јер се у њему имају да изведу велики радови, како на ресторацији, тако и програму, од много веће је важности, по нашем мишљењу, први период, јер се у њему има да постави темељ привредном и политичком животу и раду Србије и да се осиромашеном народу пруже што пре прва средства за одржање живота и да му се омогући његова привреда.

Колике ће овај рат трајати не може се још предвидети, али независно од тога треба још сада мислити о томе шта све треба набавити и спремити за улазак у земљу. Ово у толико пре, што многих предмета неће бити на стовариштима, јер се и сада већ у свима ратујућим земљама осећа оскудица у многим предметима, па их треба благовремено наручити, јер је све мање и радне снаге и материјала. С погледом и на то, да је прекоморски транспорт тежак и спор, а сада и ограничен, јер је већина трговачких бродова мобилисана и у служби војеној, а ово се стање за дуго и по свршетку рата неће у многоме променити, то се у толико више треба старати, да се и набављене потребе што више пренесу у пристаништа, одакле ће нам после лако бити пренети их у земљу. За сада у питање може доћи само Солун, а доцније и по закључењу мира Фијума и Галац Сулина. Овоме ће много сметати велика тонажа потребна за војене цели, али ипак треба на томе настојати, да се, у колико је то могуће, постепено пренесе и потребе за народ.

Ми смо у следећем изнели наше мишљење о првој и најнужнијој потреби за обнову у првоме периоду, не упуштајући се и у разраду детаљне листе потреба. На разраду потреба другог периода нисмо се ни упуштали, пошто се то може и доцније, по повратку у земљу узети у рад, али се из вредности, које смо изложили за потребе другог периода, може у главnome видети, које су то потребе и колики је њихов обим, с погледом на извршење набавака. Ова материјална обнова није ништа друго до накнада штета причињених у овоме рату, која се има дати народу *поглавито у природи* тј. *у предметима и материјалу* (алату, стоци, роби, храни, семењу, оделу и т. д.) и то помоћу наших савезника. Новаца ће нам требати само у толико да би смо могли односне радове на оправци друмова, железница, зграда, и т. д. извршити и за прво време платити чиновништво и омогућити новчаним заводи-

ма, да могу исплатити улоге својим улагачима, и да могу почети рад, јер се не може ни замислити, да би само материјална, без нешто новчане помоћи, могла оживети и омогућити привредни и политички живот и народа и државе. И новац у овом случају значио би материјал, који се има употребити за покретање моторне снаге народног живота.

ГЛАВА I.

Обнова непокретне имаовине.

А) Земљиште,

Земљиште као таково нема се шта обнављати. Његова суштина остала је непромењена. Овде може бити само речи о обнови пољопривредне производње, која је за време рата делимично обустављена, у колико се односи на ораћу земљу, јер се није могло обрађивати у оној мери, у којој је то било пре рата, пошто није било ни људи, ни стоке, ни алата за рад, а делимично онемогућена, јер су се многи виногради и воћњаци услед нерада и оскудице унези посушили, а многи су сасвим упропашћени и посечени.

Да се пољопривредна производња постави на стање пре рата, биће по нашем мишљењу потребно понети у земљу и то :

1) Семења најмање за једно сејање и то: 8.500 вагона свих врсти жита, а понајвише од тога шенице, 1860 вагона кукуруза, 60 вагона пасуља, 80 вагона кромпира, црног лука и другог баштованског семења, што, по нашем специјалном рачуну, представља вредност од 63 милиона динара, за тим

2) Саднице разног воћа и винове лозе, као и најмање 100 вагона рафије и 120 вагона плавог камена, што такађе представља вредност од 11,5 милиона динара.

Али, да би се рад могао обновити и да би се земљиште могло поорати и засејати, потребно ће бити да се спреми још и :

3) Стока за рад, у Србији (у старим границама и новим областима) има око 2 милиона хектара ораће земље, од које долази на равнице око 830 хиљада хектара, а остало у 1.170 хиљада хектара налази се на таласастом, брежуљкастом и брдовитом терену. Да се у

пролеће пооре $\frac{2}{3}$ овог земљишта (за време од 35 дана, за које се обично оре), рачунајући, да један пар волова (коњи се у нас ређе за то употребљавају) може за то време да пооре само 12,75 хектара, потребно би било око 104.000 пари волова. Оволики број волова не може се набавити, па ма се извесан број заменио и коњима. Према томе стока ће се морати у неколако заменити моторном — механичком снагом.¹

Механичка пак снага моћи се се употребити само за орање у равницама, дакле, на простору од 830 хиљада хектара, те ће за остатак земљишта ипак требати стоке, која је сем тога потребна и за вучу и друге послове. Али, како се орање врши у два маха, с јесени у $\frac{1}{2}$ и с пролећа у $\frac{1}{2}$ земљишта, то ће за пролетње орање, а за простор од 1330 хиљада хектара требати да се набаве и волови и моторна снага.² Претпостављајући, да ће се по уласку у земљу ипак затећи нешто стоке и да ће нам Савезници уступити сву своју стоку, која се налази на солунском фронту, што ће поред стоке, која се налази код наше војске, по нашем рачуну, изнети око 41.000 пари, то ће бити потребно, да се ипак спреми још најмање 40.000 пари за орање и 10.000 за вучу, укупно 50.000 пари волова, што по 1.000 динара пар представља вредност од 50 милиона динара.

4) Механичком снагом, као што смо предпоставили, моћи ће се орати земљиште у равницама, кога има на 830.000 хектара, али за сада се предвиђа само 290.000 хектара за орање моторном снагом. Да се ова површина пооре потребно је и то:

а) 4 гарнитуре «Кабел система» за парне плугове, од којих свака може поорати по 800 хектара за 45 радних дана, што укупно чини 3.200 хектара, и

б) 1300 комада трактора (гасних мотора) разне величине са по 3 до 6 плугова, од којих ће сваки поорати по 220 хектара, што чини 290.000 хектара.

За пролетње орање предвиђају се следеће машине и пољопривредне справе:

а) 4 гарнитуре парних плугова са гвозденим конопцима за употребу у равницама Дунав — Сталаћ, Мачву, Стиг, Моравску долину, Косово поље и друге

¹ О употреби механичке снаге у пољопривреди види следећи одељак.

² 81.000 пари волова за 1040 хиљада хектара и 1300 трактора за 290 хиљада хектара. —

веће равнице, које, рачунајући по 130.000 динара гарнитуру, представљају вредност од 0,52 милиона динара.

б) 1300 трактора са гасним моторима и осталом спремом, просечно по 23.158 динара, вреде 30 милиона динара ;

в) 81.000 обичних плугова, просечно по 110 динара, представљају вредност од 8,91 милион динара;

г) 13.200 дрљача ($\frac{1}{2}$ од плугова разних система) са ексерима, кукама, федерима, плочастих и т. д., просечно по 150 динара, вреде 1,98 милиона динара;

д) 12.000 сејачица ($\frac{1}{2}$ од плугова), за све врсте семења, просечно по 250 динара, представљају вредност од 3 милиона динара ;

ђ) 500 сејачица за сејање кромпира, просечно по 400 динара, вреде 200.000 динара ;

е) 16.000 копачица ($\frac{1}{2}$ од плугова) и то 7.000 за прашење по 160 и 9.000 за огртање по 80 динара, представљају вредност од 1,84 милиона динара ;

ж) 6.000 жетелица и то 500 жетелица везичара по 12000 и 5500 простих по 360 динара вреде 258 милиона динара ;

з) 2.000 комплетних вршалица и то половина са моторима или локомотивама, а половина без ових (пошто има трактора), од којих 1000 вреде по 7000 а 1000 по 12.000 динара, што све укупно представља вредност од 19 милиона динара ;

и) 5.000 сечки за шашу, удешених за моторну снагу, просечно по 3000 динара, вреди 1,5 милион динара ;

ј) 800 прекрупача за јарму по 500 динара, вреде 400.000 динара ;

к) 500 плугова са лопатицама са обадве стране за браздање земљишта за кромпир, по 60 динара, представљају вредност од 30.000 динара ;

л) 4.000 косачица за сено по 330 динара, вреде 0,32 милиона динара ;

љ) 1000 превртачица за сено и 1000 машина за купљење сена, по 250 динара, вреде 500.000 динара ;

м) 2000 преса за пресовање сена, а покретане механичком и људском снагом, по 300 динара, представљају вредност од 600.000 динара ;

н) 30.000 прскалица за винограде, по 60 динара, вреде 1,8 милиона динара ;

њ) 1.300 тријера удешених за моторну снагу, по 350 динара, представљају вредност од 455.000 динара ;

о) 400 центрифуга за справљање масла удешених за моторну снагу по 350 динара, вреде 140.000 динара;

п) 5000 копачица за окопавање и прашење винограда, по 100 динара, вреде 500.000 динара ;

р) 5000 ветрењача по 200 динара, чини 1 милион динара ;

с) од ситног пољопривредног алата : 120.000 лопата, 120.000 мотика, 100.000 грабаља, 100.000 вила, 5.000 косира, 20.000 коса и брусева за оштрење коса, 50.000 српова, 100.000 мотичица, 100.000 секира разне врсте и тежине, 50.000 тестера разне врсте и величине (за употребу и у шуми), 50.000 будакова, 50.000 ашова разне величине и тежине, за тим око 60.000 ножева за каламљење и маказа за винограде, 3.000 преса за цеђење грозђа разних величина и т. д. што све укупно представља вредност од 5 милиона динара ;

т) 100 вагона зејтина за подмазивање свију машина ; и 1500 вагона бензина за покретање свих мотора, представљају вредност од 3 милиона динара.

За тим би требало спремити најмање 7 потпуних радионица за оправку трактора и осталих пољопривредних машина, и то: 3 обласне прве и три друге класе у вредности 325 хиљада динара. Сем тога још 130 споредних радионица у вредности 2,34 милиона динара и 1300 сеоских ковачница у вредности 2,60 милиона динара.

Сем тога требало би припремити што већи број подвозних средстава, као аутомобиле, тешка и лака теретна кола, сељачка лака кола, и потребан спрежни прибор за то, по могућству у целокуној вредности штете, која износи 15 милиона динара, јер ће ова требати не само за рад, већ и за пренос хране и осталих потреба за ресторацију земље.

Према свему овоме, потребна спрема у семену, садницама, машинама, и осталом пољопривредном алату за обнову пољопривредне производње, представља вредност од 219,34 милиона динара.

Остатак пољопривредних справа и алата има се набавити у другом периоду ресторације.

Б) Зграда.

Већи део порушених зграда мора се одмах опривити или изнова подићи, да би се у њима могло становати и радити. Материјала за оправку зграда наћи

ће се у главноме у земљи, а са стране ће се увести само у толико, у колико се неби произвело у земљи. Оправка ће се извршити посредством земаљске радне снаге, и поглавито од земаљског материјала.

Према овоме за први период ресторације ми предвиђамо, да ће за оправку зграда бити потребно и то:

I) Приватних 75 милиона динара. Остатак у 20 милиона, колико износи штета, извршиће се у другом периоду.

II) Државних 29,8 милиона динара, а остатак у 20 милиона у другом периоду.

Штета у кирији, коју смо предвидели у 80,2 милиона динара, накнадиће се приватнима у другом периоду, када ће се анкетама тачно утврдити, колико је ко оштећен. Ради накнаде свих штета прописаће се нарочити закон, обрасци за пријаву, и докази, на основу којих ће се моћи ценити вероватност и величина штета, да би се правично могла и накнадити.

ГЛАВА II.

Покретна имаовина.

A) Намештај покућанство и остале потребе.

Пошто је већи део намештаја и покућанства однет, то да би се у зградама могло становати и обављати послови, потребно ће бити да свих потреба буде у довољној количини. Већи део треба тражити у природи од Савезника, јер се у земљи неће моћи израдити, бар у прво време и то за :

I) потребу приватних све врсте кућевног намештаја разне каквоће, да би се могла задовољити потреба и варошког и сеоског становништва. Исто тако и осталог покућства и посуђа, о чему при састављању детаљне листе треба строго водити рачуна, о правим потребама и укусу нашег народа. Ми за прво време и прве потребе предвиђамо, да треба припремити у вредности најмање 68 милиона динара. Бакарно посуђе, којим је наше становништво научило да се служи, треба набавити по могућству у истом облику, какво је било пре рата, ми предвиђамо за ту набавку 15 милиона динара.

Потребу у пољопривредним справама, машинама

и алату (у 104.84 милиона) изнели смо у првој глави говорећи о обнови пољопривредне производње.

Како штета нанета приватнима у овим предметима износи, до краја 1917 год., вредност од 265 милиона динара, од које се имају одбити поред горњих 104,84 још и 83 милиона за набавке одмах при улазу у земљу, то остатак у 77,16 милиона динара има се накнадити у другом периоду у природи или у новцу на начин, на који се буде накнађивала и остала штета.

П) Државне зграде и надлештва такође су испражњена. Сав намештај и остала спрема за рад као инструменти, библиотеке, касе, архиве, обрасци и остали материјал уништени су и однети. Све се то мора изнова набављати. За потребу дворца још и покућанство, екипаж и остала спрема. На излагање потпуно детаљисаних потреба за свако надлештво не ћемо се упуштати. То је задатак оних, који буду састављали детаљну листу свих потреба. У следећем ми ћемо изложити само вредност тих потреба по надлештвима, да бисмо представили величину потреба за први период ресторације, ма да све потребе у стварима, треба тражити у природи и то за :

1) Дворац и остале зграде за чиновнике, стражу, послугу и т. д. најмање у вредности 4 милиона динара.

2) Скупштинску зграду, (парламенат) 1 милион динара.

3) Министарство Иностраних Дела : само министарство 100.000, посланства и консулате у Немачкој, Аустроугарској, Турској и Бугарској 200.000, државни савет и главну контролу 120.000, свега 420.000 динара.

4) Министарство Финансија : само министарство 250.000, управу монопола (без фабрике дувана и жигица) 500.000, монополска окружна надзорништва (29 по 3.000) 87.000, средња монополска надзорништва (130 по 2000) 260.000, пореску управу 50.000, пореска одељења (150 по 6000) 900.000, царинску управу 50.000 и царинарнице (50 по 5000) 250.000, свега 2,347 милиона динара.

5) Министарство војено: само министарство 250.000 дивизијске области (10 по 60.000) 600.000, пуковске окружне команде (35 по 4000) 140.000, касарне са креветима и осталим прибором (550 по 14.000) 7,7 милиона, 46 војених болница са креветима и осталим санитарским и апотекарским прибором, главним санитарским и апотекарским слагалиштем, и санитарским при-

бором и материјалом оперативних дивизија 12 милиона, коњушнице и шупе (75) са прибором 11 милиона, војену академију целокупан прибор, као интерната 1 милион, подофицирских школа (5 по 50.000) 250.000, географско и картографско одељење са штампаријом 2,5 милиона, официрску задругу 9 милиона и војени музеј 5 милиона, свега 49,44 милиона динара.

6) министарство грађевина : само министарство са инструментима и осталим прибором 2,5 милиона, жељезничку дирекцију са свима одељењима (инструменти и прибор) 2,5 милиона, жељезничке станице са апаратима (174 по 6.000) 1,044 милиона, окружна и самоуправна грађевинска одељења са инструментима (47 по 5.000) 235.000, поштанско телеграфско одељење 100.000 и све поште, телеграфе и телефоне са апаратима 3,3 милиона, свега 9,679 милиона динара.

7) министарство просвете и црквених послова : само министарство 100.000 дин., универзитет са кабинетима, лабораторијумима, библиотекама и ботаничком баштом 3,5 милиона, богословије (2) као интерната 200.000, учитељских школа (6 по 50.000) 300.000, гимназија са прибором и лабораторијумима и то : 26 нормалних по 50.000—1,3 милиона, 17 полу гимназија по 20.000—340.000, и једна реалка 60.000, основне школе (2300 са 4200 одељења по 2000) 8,4 милиона, митрополију са саборном црквом (намештај, иконстас, одежде, звона, сребрне ствари) 500.000, остале цркве и манастири 8,5 милиона, позоришта са гардеробама (2 по 300.000) 600.000, народне библиотеке у Београду, Нишу, Крагујевцу и Призрену 5 милиона, народни музеј са галеријом слика 10 милиона, етнографски музеј 3 милиона, књижевну задругу са библиотеком 1 милион, државну штампарију са инсталацијом 2 милиона, дом сирочади као интернат 100.000, исто тако дом старца и старица 25.000 и дом глуво немих 30.000, свега 44.955 милиона динара.

8) министарство унутрашњих дела : само министарство 150.000, управу града Београда, Битоља и Скопља са квартовима 80.000, општу државну болницу са прибором свих одељења и инструментима 1,5 милион, државне бање (4 по 30.000) 120.000, окружна начелства 29 по 20.000) 580.000, среска начелства (145 по 5.000) 725.000, окружне болнице (2 у Београду и 19 у унутрашњости) са прибором и инструментима по 60.000—1,26 милиона, среске болнице са прибором и

инструментима (12 по 3.000) 360.000 и болничке апотеке са санитарским и апотекарским прибором 5 милиона, за тим за надлештва самоуправних тела 200.000, општину града Београда 2,5 милиона и остале општине 3,5 милиона, свега 15,975 милиона динара.

9) Минастарство правде: само министарство 60.000, касациони, апелациони и велики суд у Скопљу 195.000, окружне првостепене судове (33 по 30.000) 99.000, казнене заводе са намештајем, радионицама и осталим прибором (4 по 300.000) 1,2 милиона свега 2,445 милиона динара.

10) министарство народне привреде: само министарство 150.000, команда пристаништа београдског и контрола мера 20.000, државна статистика 50.000 трговачка школа 60.000, класна лутрија 100.000, управа фондова 450.000, окружне економије и расадници (29 по 3000) 87.000, среске економије и расадници са пољопривредним алатима и осталим прибором 172.000, топчидерска економија са алатом и стоком 40.000, сточарски завод у Добричеву и Љубичеву са алатом, стоком и осталим прибором 150.000, пољопривредне школе, као интернати са алатом, стоком и осталом спремом (4 по 20.000) 80.000, лозни расадници (10 по 1000) 10.000, шумарско одељење са инструментима, библиотеком и осталим прибором 50.000, шумске управе са инструментима и осталим (37 по 2000) 74.000, шумарски расадници са алатом (24 по 1000) 24.000, и рударско одељење са инструментима, лабораторијумом и музејем 150.000, свега 1,667 милиона.

За сав намештај и осталу спремину државних надлештава, самоуправних тела и општина, као и осталих јавних зграда и установа 131,928 милиона динара. Остатак у 3,004 милиона остаје за други период.—

Б) Стока и живина.

За обнову сточарства и живинарства треба предвидети довољан број стоке и живине за приплод. Које су расе стоке и живине најпогодније за наше прилике, казаће наши школовани пољопривредници и сточари. Ми се у то питање нећемо упуштати. Нама је овде циљ, да истакнемо шта би и колико по главним врстама требало припремити за прву ресторацију и у односу према учињеној штети изнети њихову новчану вредност. Стоку и живину требало би одмах дати на-

роду као накнаду за изгубљеном. Новчана накнада не би имала никаква значаја и користи, пошто је народ сам нити може нити уме набавити.

Под предпоставком, да ће се можда извештан број радне стоке затећи у земљи (ма да ми у то сумњамо према гласовима, који долазе из Србије) и да ће нам Савезници уступити сву стоку, коју имају на солунском фронту, рачунајући ту и стоку, која се налази код наше војске, ми налазимо, да треба набавити најмање 50.000 пари волова за рад, што по 1000 динара пар представља вредност од 50 милиона динара, да би се одмах по уласку у земљу могло предузети орање и и засејавање поља и на тај начин дошло што пре и што брже до пољопривредних производа веома потребних за живот нашег живља.

Стока, која ће се наћи у земљи и добити са фронта неће бити у пуној својој снази, јер је ратним штрапацама и оскудицом у храни толико изнемогла, да ће јој век и употреба бити и сувише кратки. Да би се стока што пре обновила и вратило стање, које је било пре рата, треба набавити што више стоке за приплод. Према овоме ми налазимо, да би требало спремити и то:

1) Приплодне стоке :

а) Говеди и то: 5.000 крава, рачунајући по 1.500 динара грло, 2.500 бикова по 4.000 дин., и 100.000 телаци просечно по 220 динара, што заједно представља вредност од 39,5 милиона динара;

б) Коња: 4000 кобила по 1500 дин., 200 пастува просечно по 10.000 дин., и најмање 10.000 ждребади просечно по 200 дин., чини 10 милиона динара;

в) Оваца и коза: најмање 100.000 грла оваца и овнова по 100 динара, 2000 коза и јараца по 50 дин., и најмање 150.000 јагањаца (од тога нешто и јаради) просечно по 15 динара, представља вредност од 12,35 милиона динара;

г) Свиња: најмање 30.000 крмача по 200 дин., 1000 вепрова по 300 дин., и најмање 100.000 прасади просечно по 50 дин., чини 11,3 милиона динара и наполетку

д) Мазги и магараца највише 2000 грла, рачунајући пресечно по 150 динара, представља вредност од

¹ Цене су узете за време после рата.

300.000 динара. Сва приплодна стока представљала би вредност од 73,45 милиона динара.

За други период ресторације с погледом на причињену вредност штете, остаје за накнаду још 748,275 милиона динара.

2) Приплодна живина :

а) Гусака најмање 60.000 комада по 10 динара, представља вредност 600.000 динара.

б) Пловака најмање 45.000 комада по 6 динара чини 270.000 динара; и

в) Кокошију свих врсти најмање 150.000 комада по 3 динара, представља вредност од 450.000 динара.

Сва приплодна живина потребна за обнову у првом периоду ресторације представља вредност од 1,32 милиона динара, Остатак у 12,06 милиона, (где улазе и кошнице за 0,5 милиона) колико износи штета има се извршити у другом периоду ресторације.

Штета у 35 милиона динара за упропашћене и однете сточне производе има се накнадити становништву у новцу у другом периоду, на начин, на који се буде накнађивала и остала штета.

В) Људска и сточна храна.

Више је него сигурно, да се по закључењу мира и уласку у земљу неће затећи ништа од људске и сточне хране, пошто ове ни сада нема у довољној мери за исхрану становништва. Непријатељ стално одузима и оно мало хране, што је у стању да произведе становништво са остатком радне људске и нешто мало сточне снаге, и заоставшим пољопривредним справама и алатима, сводећи при томе количине за исхрану на минимум и одређујући порције, колико становништво сме да потроши.

При своме одступању, непријатељ ће покупити и однети сву храну, која се тада код становништва буде наша. С тога ваља се побринути, да се приликом уласка у земљу понесе што више хране, да би се становништву у томе пружила одмах помоћ, како и тада неби умирало од глади, јер је до сада већ велики број нашег становништва нашао смрт од глади, док се непријатељска војска, чиновништво и остало његово грађанство, које је собом довео на нашу територију пого-

јило. По извештају кога имамо, непријатељ стално доводи извештан контингент војске у Србију на извесно време ради исхране.

По нашем мишљењу за прво време уласка у земљу требало би набавити за становништво најмање 3 милиона душа, које у најсретнијем случају може бити у земљи ($\frac{1}{2}$ је сигурно пропала) и само за време од 100 дана рачунајући на дан за једног становника и то:

а) брашна по 600 грама, чини 18.000 вагона, што, по цени после рата од 7000 динара по вагону, представља вредност од 126 милиона;

б) пиринџа или оступаног јечма (гершле) по 25 грама, чини 750 вагона по 11.000 дин., вагон представља вредност од 8,25 милиона;

в) пасуља или сочива по 400 грама, чини 12.000 вагона, што по 10.000 дин. вагон представља вредност од 120 милиона;

г) кромпира по 50 грама, чини 1500 вагона по 3500 дин., представља вредност од 5,25 милиона;

д) бибера и паприке по 1 грам, чини 30 вагона по 40.000 дин., представља вредност од 1,2 милиона;

ђ) меса по 100 грама, чини 3000 вагона 40.000 дин., представља вредност од 120 милиона;

е) масти по 20 грама, чини 600 вагона по 60.000 дин. вагон, представља вредност од 36 милиона;

ж) сланине по 40 грама, чини 1200 вагона по 80.000 дин., представља вредност од 96 милиона;

з) зејтина за јело по 10 грама, чини 300 вагона по 75.000 дин., представља вредност од 22,5 милиона;

и) лука по 10 грама, чини 300 вагона по 5000 дин., представља вредност од 1,5 милион;

ј) каве по 3 грама, чини 90 вагона по 40.000 дин. представља вредност од 3,6 милиона;

к) шећера по 20 грама, чини 600 вагона по 14.000 дин., представља вредност од 8,4 милиона;

л) чаја по 0,5 грама, чини 15 вагона по 130.000 дин., представља вредност од 1,95 милиона;

љ) сапуна по 10 грама, чини 300 вагона по 40.000 дин., представља вредност од 12 милиона;

м) свећа за најмање 100.000 динара; и

н) разни конзерви, чоколаде и бисквита за 500.000 динара (за болесне и децу).

Све заједно представља вредност од 563,25 милиона динара. Ако се овоме дода и вредност семена, лозе и садница, предвиђених за обнову пољопривредне

производње, која износи 64,5 милиона, укупно 627,75 милиона, онда остатак од 736.25 милиона остаје за други период ресторације, што све треба тражити у природи.

Количина потребе животних намирница зависиће највише од тога, у које се доба године буде улазило у земљу. Ако се буде улазило с јесени, мање ће требати с предпоставком, да ће нешто од усева остати на пољу неприкупљено те непријатељ неће моћи узети и однети. Али, ако се буде улазило с пролећа, онда ће требати много више, јер ће становништво оно мало хране, што му непријатељ не буде одузео, појести за време зиме и с пролећа, па све до нове жетве неће имати ништа. Сем тога много зависи од тога, у које ће се доба с пролећа ући у земљу и да ли ће се стићи, да се што већи простор пооре и засеје за јесењу жетву или не. У првом случају требаће хране до жетве, а у другом све до жетве идуће године. У сваком случају треба предвидети најмање за три месеца, па благовремено обнављати.

Г) Готова роба и готовина у новцу и предметима од вредности.

1) Готова роба.

1) *Приватних.* Као што смо у одељку о штети видели велике количине готове робе, која се налазила по радњама и магацинима трговачким, однета је и упропашћена. Сва се та роба не може од једном набавити и дати оштећенима, јер је неће бити ни по фабрикама, а производи домаће индустрије неће се моћи уопште ни набавити.

За први период ресторације, а да би се подмирила прва и најнужнија потреба становништва треба за улазак у земљу припремити и то :

а) од одећних и обућних предмета и рубља: готовог одела у вредности 2 милиона; разних штофова, шајка и сукна у вредности 10 милиона; шешира и капа у вредности 1,5 милион; обуће (ципела, папуча, опанака и свеза) у вредности 9 милиона; кожа прерађених за све потребе у вредности 6 милиона; кожа непрерађених за опанке и друге потребе у вредности 9 милиона; готовог рубља памучног, платненог и вуненог и чарапа у вредности 6,5 милиона, памучних и ву-

нених одећних ствари за женске (блуза, сукања, шалова и др.) у вредности 1 милион; фула памучног и вуненог у вредности 1 милион; разног конца у вредности 500.000; платна цицева и порхета у вредности 5 милиона; дугмади и копчи у вредности 400.000 и других непредвиђених предмета у вредности 1 милион, за тим

б) ужарских рађевина разног облика за све потребе становништва: штранги, улара, конопаца разних димензија, канапа и т. д. у вредности 2,5 милиона;

в) свих потребних предмета од гвожђа, челика, блеха, као и резервног материјала, ексера, ланаца итд. у вредности 8 милиона; и

г) разних трговачких и других књига, хартија и осталог писаћег прибора у вредности 4 милиона, свега у вредности 69,1 милиона динара.

Остатак, колико износи штета приватних у одне тој роби 170,9 милиона остаје за други период ресторације, што такође треба тражити у природи, и само оно, што се неби могло добити у природи, да се оштећенима накнади у новцу на начин, на који се буде давала накнада и за остале штете. Исто тако у другом периоду има се накнадити трговцима и новчаним заводима штета, коју су претрпели око издржавања свога чиновништва и осталог персонала за време рата, као и у изгубљеној заради, што представља вредност од 100 милиона динара.

Ну за први период ресторације, да би становништво и занатлије могли почети рад на изради потребног одела, обуће и рубља, треба припремити за улазак у земљу што већи број шиваћих машина разне врсте, за тим спрему за кројачке, обућарске, ковачке и остале радионице, резервног материјала и алата.

2) *Државе*. Држава, као што смо видели у одељку о штети, има да накнади робу, која је однета и упропашћена из њених царинских, жељезничких и поштанских магацина и коју има да накнади у природи, али ако то услед оскудице у роби и материјалу не би било могуће, онда ову треба оставити за други период ресторације и дати је оштећенима у новцу, што, као што смо видели, представља штету од 12 милиона динара.

За први период и за улазак у земљу биће потребно да се спреме и понесу сви монополски артикли, као со, дуван, цигар папир, жигица и петролеум и да се израде таксене и поштанске марке и остали монополисани бланкети (менице и друго), јер ће ови артикли

бити одмах потребни за живот и рад, што све чини 16 милиона динара.

П) Готовина у новцу и стварима од вредности.

1) *Приватних*. Од ствари од вредности могли би се само тражити предмети накита (адиђари) и друге сребрне украсне ствари и посуђе, али како су то више ствари луксуза и није потребно за живот, то се оне могу одложити и за други период ресторације, када ће се оштећенима, на начин за накнаду и осталих штета, накнадити и то као и готовина, којом су оштећени, што представља вредност од 872 милиона динара.

Али, да би се могао омогућити кредитни живот нашег становништва држава ће се побринути, да један део готовог новца одмах по уласку у земљу да новчаним заводима и створи им могућност, да реализују раније дате кредите приватнима. Ми рачунамо, да у првом периоду ресторације треба дати Народној Банци најмање 48 милиона, да би она могла реализовати своје дате зајмове новчаним заводима и приватним лицима, и осталим заводима најмање 88 милиона, да би они могли исплатити улоге својим улагачима, што све укупно представља вредност од 136 милиона динара. Ово у толико пре, што су приватни заводи од свог капитала, улога и позајмљеног новца од Народне банке (сем Управе Фондова) издали народу око 174 милиона динара.¹

Управа Фондова дала је приватнима и корпорацијама зајма најмање на 130 милиона динара.

Сем тога има се дати и осигураницима, који услед прилика рата нису били у могућности, да испуне своје обавезе према осигуравајућим друштвима, најмање 18 милиона динара.

Према свему овоме за први период ресторације требаће са рачун приватних најмање 154 милиона динара. Остатак у 718 милиона, за колико су оштећени има им се накнадити у другом периоду ресторације.

2) *Државе*. И држава, да би са својим надлештвима могла функционисати треба ће одмах по уласку у

¹ Рачуна се, да су приватни заводи (око 190 на броју) имали капитала око 50 милиона, улога код Управе Фондова 8 милиона, улога код страних банака 4 милиона и приватних 12 милиона динара. Сем тога може се рачунати, да су приватни заводи од свог капитала (50 милиона) инвестирали у индустријска предузећа најмање 18 милиона.

земљу новаца. Треба одмах попунити све депозите и готовину по касама својих надлештава, који, као што смо видели, износе 28,5 милиона динара (депозит у 5 милиона урачунат је у готовини приватних). Сем тога има се резервисати за исплату обвезница на учињени дуг 240 милиона динара. Даље за исплату инвалида за прву годину сума од 46,8 милиона и за плате чиновника и остале трошкове (буџет) најмање за прву годину 170 милиона динара, јер неће имати никаквих прихода.

Исто тако треба одмах дати извесну готовину општини београдској, да би могла функционисати, платити интерес на звој зајам и чиновништво најмање 12 милиона као и осталим општинама и самоуправним телима најмање 4,5 милиона динара,

Према томе за први период ресторације треба најмање 501,3 милиона динара. Остатак у 221,2 милиона, колико износи штета, остаје за други период ресторације.

Д) *Фабричне инсталације и радионице.*

1) *Приватних.* Да би се приватна индустријска предузећа могла обновити, потребно ће бити, да се за сва индустријска предузећа, благовремено набаве најпотребније машине разних јачина, динамо машине, алати, кајишеви, зејтин и сва остала најнужнија спрема за саму инсталацију, како би извесна предузећа могла одмах отпочети рад. Исто тако требало би спремити што више материјала (полупрерађевина и сировина), кога у земљи неће одмах бити у довољној количини. Уништена индустријска предузећа ваља ће после уласка у земљу обновити и зграде ради чега се сопственицима тих предузећа има дати и извесна сума у готову новцу, да би они могли оправити зграде и набавити потребне сировине. По нашем прорачуну требало би за први период за индустријска предузећа предвидети у спреми, материјалу и новцу суму у 50 милиона динара. Остатак у 60 милиона за колико су она још оштећена има се дати накнада у спреми, материјалу и новцу у другом периоду ресторације, на начин, на који се буде и остала штета накнађивала, али и то по уласку у земљу што пре. —

2. *Државе.* Ради довођења у ред државних фабричних инсталација и радионица, да би и оне могле

одмах отпочети рад, ми предвиђамо за први период ресторације и то:

а) за оправку и инсталације војно техничког завода у Крагујевцу и барутане у Обилићеву, као и набавку потребног материјала за рад 6,5 милиона;

б) За зидање фабрика дувана и жигица, њихове инсталације и материјал 5,5 милиона;

в) За завод за импрегнасање грађе у Ћићевцу и Крушевцу и брикетнице у Ђуприји 800.000 динара; и

г) За реновирање Сењског рудника, оправку зграда и набавку инсталација 2 милиона динара, свега 14,8 милиона динара.

Остатак у 31 милион, колико износи штета остаје за други период ресторације.

Б) Војна спрема и опрема:

За обнову војне спреме и опреме не предвиђамо ништа за први период ресторације предпостављајући, да је ова обновљена приликом реорганизације наше војске на Крфу и за време бављења на солунском фронту и да ће материјал обмундировне и остале спреме бити довољан за прво време за стални кадар наше војске. Исто тако предпостављамо, да ће нам Савезници уступити и сав свој ратни материјал, коморску и осталу спремину, оружје, топове и муницију, коју имају на солунском фронту и да ће све то потпуно задовољити нашу потребу. Остаје једино, да се у првом периоду побрине за профијантску потребу наше војске, коју за прву годину ми ценимо на 50 милиона, што има да се тражи у природи.

За други период остаје, да се надокнади остатак штете, који ми овде само ради изравнања стављамо у 320 милиона, ма да ће он, пошто се одбије вредност материјала и спреме, коју ми предпостављамо да ће се добити са солунског фронта, бити много мањи.

Е) Саобраћајна средства.

Саобраћајна средства су, као што смо видели у одељку штете, сасвим пропала и уништена тако, да ће се она морати сва из нова подизати. Велики део од оних мора се одмах по уласку у земљу подићи, јер се без саобраћајних средстава не може ни замислити правилан живот и рад.

За први период ресторације ми предвиђамо и то за :

1) Друмове.

За оправку друмова и путева најмање у дужини 3.000 километара, потребно је материјала и радне снаге у вредности 10 милиона динара. Сав материјал наћи се се у земљи, а тако исто и радна снага, те ће се према томе и сав новац утрошити у земљи.

За оправку и подизање из нова друмских мостова и пропуста треба предвидети најмање 4,4 милиона динара, за шта ће се такође већи део материјала наћи у земљи. Са стране мораће се увести само гвоздени делови, у колико ови за то буду потребни. Свега ће дакле за оправку друмова требати 14,4 милиона динара. Остатак у 24 милиона, за колико су ови оштећени, има се извршити у прво време другог периода ресторације и то што пре, јер су друмови првенствено потребни.

II) Жељезнице.

За довођење жељезничких пруга и саобраћаја у исправно стање, да би могле задовољити потребу у оној мери, у којој ће то после рата, а баш у цели обнове земље бити потребно, ми предвиђамо :

1) За најнужнију измену жељезничких прагова за прво време заједно са инсталацијом за импрегнасање око 12 милиона динара. Материјала за оправке наћи ће се у земљи. Због велике потребе у праговима, мораће се брзо поставити још једна већа модерна инсталација за импрегнасање прагова, како би се жељезничке пруге могле поставити у што стабилније стање у што краћем року.

2) За оправку жељезничких мостова и пропуста предвиђамо радове у вредности 4,5 милиона. Већи део материјала, а нарочито гвоздене конструкције, има се тражити у природи.

3) За обновљење инсталација по жељезничким станицама и њихово проширење, као и постављање апарата и сигнала и остале спреме треба ће најмање 6,5 милиона, но и за ово већи део материјала има се тражити у природи.

4) За обнову Нишке жељезничке радионице имају се набавити све потребне машине и остале потребне инсталације, што ће све изнети око 5.5 милиона.

5) Набавити локомотиве за нормалан и узан колосек у вредности 10,5 милиона и вагоне у вредности за сада 35 милиона. Исто тако и сав потребан материјал жељезнички, који је потребан за експлоатацију и који ценимо на 5,5 милиона, као и сав алат и материјал потребан за одпочете пруге, најмање у вредности 5,5 милиона.

Све, дакле, што треба набавити и реновирати у I периоду ресторације, представља вредност од 85 милиона динара. И као што смо видели већи део материјала и спреме има се тражити у природи. Новаца ће требати само за извршење односних радова у земљи. Остатак од 57 милиона, за колико су још саобраћајна средства оштећена, има се такође извршити у прво време првог периода ресторације и то што пре.

III) Бродарство.

За обнову бродарства, у колико је оно постојало у нас пре рата,¹ све се потребе имају тражити у природи и дати оштећеним сопственицима, да би и они могли одмах отпочети пловидбу и саобраћај, који ће такође бити неопходан за извршење саме ресторације. Новаца ће им требати врло мало и то само на радове за уређење пристаништа и станица, као и плате особљу за прву годину дана. За све ово ми предвиђамо суму од 20 милиона динара. За други део ресторације остало би још 2 милиона, за колико су они оштећени и то би им се имало накнадити у новцу, на начин, на који се буду накнађивале и остале штете.

IV) Телеграфско-телефонски саобраћај.

Прво и пре свега имају се довести у ред поштанске и телеграфско-телефонске инсталације, да би се омогућила веза између једног места са другим у цели саопштења и споразумевања. Сав потребан материјал и апарати морају се предходно поручити, како би се по уласку у земљу могао саобраћај одмах васпоставити. По нашем мишљењу у првом периоду ресторације треба одмах:

1) довести у ред телеграфско-телефонске линије и снабдети их жицом, кабловима, стубовима, у колико су

¹ Било је 7 путничких бродова, 12 реморкера, 55 шлепова, 32 дрварице и пескаре, 2 елеватора, 3 багера, 14 штекова и 1 радионица за оправку бродова.

ови упропашћени и однети, као и свима потребним апаратима и осталом инсталацијом. Односни радови око овога представљају, по нашем рачуну, вредност од 6 милиона динара;

2) набавити сав потребан телеграфско-телефонски резервни материјал и уредити њихове магацине, што, по нашем рачуну, представља вредност од 2,5 милиона динара, и

3) за пренос поште и поштанских пакета спремити довољан број жељезничких поштанских вагона, као и за пренос сувим довољан број поштанских кола, а нарочито аутомобила. По нашем рачуну ово представља вредност од 3,5 милионе, свега 12 милиона динара.

Све потребе, као што се види, могу се добити у природи, а новаца ће требати само у толико, да се изврше односни радови.

Остатак у 4,8 милиона динара, колико још износи штета има се извршити у другом периоду и то што пре.

Рекапитулација

Да би нам преглед радова прве и друге ресторације био прегледнији и јаснији изложићемо њихове вредности табеларно у следећој табlici:

Потребепогрупама:	Ресторација		Свега:
	I периода	II	

Вредност у милион. дин.

ГЛАВА I.

Непокретна имаовина.

А) Земљиште.

1) Обнова производње:

а) Семења за сетву	53,—		
б) Саднице и лоза	11,50		
в) Стока за рад	50,—	275,—	
г) Пољоприв. справе и машине	104,84		494,34

Б) Зграде:

1) Приватних	75,—	20,—	95,—
2) Државне	29,80	20,—	49,80
3) Кирија		80,20	80,20
За пренос	324,14	395,20	719,34

Пренето 324,14 395,20 719,34

ГЛАВА II.

Покретна имаовина.

А) Намештај, покућанство и остале потребе:

1) Приватних са бакар. посуђем	83,— ¹	77,16	160,16
2) Државних	131,928	3,004	134,932

Б) Стока и живина:

1) приплодна стока	73,45 ¹	698,275	771,725
2) приплодна живина са кошницама	1,32	12,06	13,380
3) сточни производи		35,—	35,—
<i>В) Људска и сточ. храна</i>	563,25 ¹	736,250	1.299,500

Г) Готова роба, новац и ствари од вредности

4) Готова роба:			
в) приватних	69,10	270,00	340,—
б) државна	16,—	12,—	28,—
2) готовина у новцу и стварима од вредности:			
а) приватних	154,—	718,—	872,—
б) државна, општинека и самоуправна тела	501,3	221,2	722,5

Д) Фабричне инсталације и радионице:

а) приватних	50,—	60,—	110,—
б) државних	14,8	31,—	45,8

Ђ) Војна спрема и опрема 50,— 320,— 370,—

Е) Саобраћајна средства:

а) друмови	14,4	24,—	38,4
б) жељезнице	85,—	57,—	142,—
в) бродарство	20,—	2,—	22,—
г) телеграф и телефон	12,—	2,8	14,8

Свега 2.164,012 3.675,525 5.839,537

¹ Додати 104,81 за справе и машине А—г.

² Додати и 50 за радну снагу из А—в.

³ Треба додати и цифре из А а) и б) у 64,50 милиона динара.

Штета нанета у току 1918 године долази за накнаду у другом периоду ресторације што са остатком штете из 1917 године чини за II период суму од 4.815.459 динара кад се тој суми дода и сума предвиђена за I период ресторације у 2.164.048, онда је то штета нанета од почетка рата до краја 1918 године — 6.979.587 или округло 7 милијарде.

Из напред изложеног види се јасно, шта се има извршити у првом, а шта у другом периоду ресторације, по главним групама потреба и њиховим новчаним вредностима. И као што смо свуда нагласили, ми стојимо на томе гледишту, да све потребе, које су нам потребне за обнову живота и рада наше земље треба тражити у природи (стварима и материјалу), а новаца само у толико, колико је потребан за извршење односних радова у земљи и ради функције државе и осталих тела, за које у овом случају и новац представља материјал за обнову привредне и политичке зграде наше ослобођене земље.

Да се све потребе могу подмирити и набавити материјал, потребно ће бити, да се састави детаљна листа свију потреба.

Ресторација Србије велики је и важан посао за будући политички и привредни живот Србије и од његова извршења зависиће и сав остали рад на политичком, привредном и културном развоју земље.

По нашем мишљењу за саму ствар, најбоље би било да се рад на ресторацији Србије повери једној нарочито за то установљеној организацији или још боље, да се установи нарочито министарство за ресторацију и снабдевање. Ова би организација давала иницијативу и директиву за сав рад и прописала инструкције, по којима би се ресторација имала да изводи. Она би имала да организује сав рад и створи даље потребне организације за извршење ресторације.

Поред тога, што би ова организација имала да изради потпунију и детаљнију листу свију потреба, имала би да се постара, да се сав добивени материјал пренесе и сконцетрише у пристаниште, одакле ће се после лако и брзо моћи пренети у земљу. За сада је једино могуће пристаниште Солун, а по закључењу мира могу доћи у обзир Фијума и Галац-Сулина.

У Солун с погледом на прилике рата не може се и несме однети све. Али с погледом на ту околност, да ће се отуда прво ући у земљу, треба спремити што

је могуће више хране, одела и обуће, јер је народ гладан, го и бос и одмах му у томе треба пружити помоћи. А и с погледом на то, да су бродови оптерећени потребама за војску и да није могуће имати нарочите бродове за пренос робе потребне за ресторацију Србије, треба настојати на томе, да се уз потребе за војску, кад год је то могуће, постепено преносе и потребе за народ, о чему би организација имала да води рачуна. —

У Солуну би требало образовати слагалиште и тамо смештати и чувати сву робу донету за ресторацију Србије. Ну како се још не може предвидети дан, кога ће се ући у земљу, то се сва роба неће моћи очувати и одржати до поласка у земљу. С тога би организација имала да води о томе рачуна, и да робу подложну квару даје и троши за потребу војске, па да од робе донете за војску ову замењује и на тај начин је обнавља.

Само на овај начин може се роба пренети и припремити у Солуну за моменат уласка у земљу. На који ће се пак начин она даље преносити у земљу зависиће од тога, дали ће се у земљу улазити под борбом наше и савезничке војске са непријатељским војскама или ће улазак бити слободан и без борбе, на случај закључења мира.

За оба случаја имају се предвидети и установити потребне организације и рад поделити на два дела: припремни и извршни.

1) Припремни радови.

За оба случаја уласка у земљу организација има у Солуну, да припреми преносна средства и све што је потребно, па да се роба може брзо и лако преносити и додељивати народу, јер је брза помоћ двогуба помоћ.

И за први и други случај организација има да одреди зоне и реоне снабдевања, у колико је то могуће за први случај у напред одредити и оценити потребу становништва појединих реона, јер свуда неће бити једна и иста потреба, па према томе и према вероватном броју становништва, које се има помоћи, одређивати и количине појединих артикала, које се у поједине реоне имају упутити. Што се тиче потреба у стоци, семенју и пољопривредном алату, има се

водити рачуна о величини простора појединих реона, који се имају подврћи пољопривредној обради. У том циљу организација ће потпомагати приватну иницијативу, а и сама ће је подстицати организујући рад на обради земље. Свуда, где је оскудица у радиој снази, треба ову да замењује, ако то допуштају теренске прилике, механичком снагом служећи се при томе машинама и справама, које буде имала при руци. Помагаће и организоваће и остали рад на изради грађе и оправци путева и зграда. Организоваће радионице свих врста и помагаће приватну иницијативу што је могуће више материјалом, који има на слагалишту и т. д.

Од стоке, спрежног материјала и аутомобила, које буде имала за деобу народу, организација ће образовати комору, која ће служити за пренос робе, у колико се ова има преносити сувим и постепено уступати је народу за рад са обавезом да и даље, кад није запослена, послужи за пренос робе.

Принцип треба да буде, да се сва спремљена роба и материјал за помоћ народу и прву ресторацију даје свакоме, коме је потребна, без обзира на његово стање па доцније од имућнијих наплаћивати односно уступати им је као накнаду за нанете им штете.

2) Извршни радови.

а) Пренос робе и материјала за случај уласка у земљу под борбом.

Ако се дакле буде улазило у земљу још за време борбе т. ј. поступно са војском, онда се пренос робе и осталих потреба неће моћи вршити слободно и у оној мери, у којој ће то бити потребно, а и транспорти за војску заузеће већи део саобраћајних средстава. И тек, кад се поједина места буду добро обезбедила и осигурала, моћи ће се у њих слати роба, али и тада са највећом опрезношћу и у ограниченој количини. Тешко ће бити за овај случај одредити кругове, (рејоне) снабдевања, пошто ће то зависити од успеха и напредовања војске, али у сваком случају мора се напред, јер се становништву мора дестурати роба, ако се мисли да се одржи у животу и снази. У овом случају биће потребно, да се у свима већим местима дуж пруге отворе :

Војено народне станице, које ће робу и остале потребе, послате из слагалишта из Солуна од стране организације, примати и по упуствима добивеним давати становништву, и где год буде потребно у околини својој, отвараће споредне станице. За тим ће се постарати, да се од стоке, која је донета за давање народу и оне, која се евентуално буде затекла код њега образују

Станичне коморе, које ће служити за разношење робе у споредне станице, те да се на тај начин што брже и што пре дотури роба и најудаљенијем становништву.

Ради контроле робе, која се буде давала народу и евентуалног обрачунавања доцније приликом накнаде штета, организација би требала да спреми

Књиге снабдевања (карте), у које би се бележило све што се појединој породици да од робе, разуме се по напред одређеним количинама (порцијама). Роба би се издавала становништву петнајесто дневно један пут, а на случај тежег и несигурнијег преноса и осмодневно.

Ради своје евиденције о примљеној и издатој роби и евентуалног обрачуна са слагалиштем у Солуну, станице би имале да воде: *књигу примања и издавања*, које би истовремено имале да служе и за контролу књига снабдевања, ради чега ће се у књигу издавања бележити поименично, шта се и колико којој породици изда, итд. (Детаљ о овоме требало би разрадити).

Кад књиге снабдевања буду попуњене одузеће се од народа и предати организацији за даљи рад на накнади штета, која ће се одпочети доцније, кад се прилике потпуно среде и омогући рад. Ово исто важи и за случај престанка потребе за издавање помоћи народу на овај начин.

Инспекцију над радом слагалишта у Солуну, које би се са напретком војске премештало све више у унутрашњост земље, водила би организација, као и над радом војено-народних станица. У местима потпуно реокупираним, где би се успоставиле редовне власти, ове би се станице замењивале општинским станицама, које би се имале организовати и даља брига око снабдевања дотичног становништва предавала би се њима и њиховим општинским одборима.

Овако би се у главном имало поступати на случај уласка у земљу под борбом војска.

б) Пренос робе по закључењу мира и без борбе војска.

По закљученом миру са преносом робе и осталог материјала за прву помоћ народа, па и прву ресторацију земље, ишло би много лакше, брже и сигурније. Војска би врло брзо ушла у земљу и повратила ред и поредак. Одмах би се успоставиле местне власти, које би по упуству организације образовале местне станице и по упуствима и прописима организације примале и давале робу народу, на начин сличан у првом случају. Сем тога лакше ће се и потпуније моћи израдити и листе народних потреба, које се у прво време имају дати народу, јер би свака општина, према стварним потребама свога становништва, израдила ове листе. Општинске листе контролисале би среске комисије, које би се за ову сврху установиле и израђивале би листе за целе срезове. Среске листе контролисале би окружне комисије и израђивале листе за округе, а ове би опет контролисала главна земаљска комисија, која би на основу свега тога материјала састављала листу првих потреба за целу земљу, и све што неби било дотле предвиђено и набављено, имало би се накнадно набавити. Цео овај поступак мора бити тако организован, да рад напредује брзо и тачно. —

Надлежни имали би израдити закон по коме би се имала вршити ресторација, па и процена и накнада штета причињених приватнима овим ратом. Овакав један пројекат закона у вези са мораторијумом требало би још сада отпочети радити и благовремено мислити о томе, шта треба радити, да би се по уласку у земљу могло одмах дати на посао.

Французи и Белгијанци образовали су у Паризу комисије а ови други имају и једну комисију у Берну, којима је поверен рад на припремним радовима за ресторацију француских покрајина и Белгије које су у овоме рату страдале.

Рад на ресторацији Србије веома је опсежан и он премаша и физичку моћ подписаних чланова комитета, али ми смо ипак сматрали за своју дужност према земљи, да изнесемо своје мишљење, идеје и погледе о томе у овом кратком елаборату, а на надлежнима је да овај рад прихвате и разраде сав потребан детаљ. Ми ћемо са своје стране и даље радити на овоме питању, у колико нам то средства, време и моћ буду допуштали.

У вези са питањем о ресторацији Србије стоје и многа друга питања, о којима би такође још сада требало размишљати, а на име: о регулисању приватног дуговања (мораторијума); о стварању школа за инвалиде, помоћи њихове и њихових породица; о деци без родитеља; о васпитању радничког и занатског сталеза и стварању односних институција и школа на практичној основи; о оснивању и потпомагању домаће индустрије; о земљорадничком и радничком (занатлијском) кредиту; о насељавању на места слабо насељеним и рационалнијој и интензивној обради земље; о оснивању задружног рада; о земљорадничким задругама; о груписању општина и села и о груписаном насељавању; о пољској полицији; о реорганизацији управне и финансијске администрације; о уређењу статистике, која је за све послове неопходно потребна о уређењу пошта, телеграфа и телефона, а нарочито питање о сеоској пошти итд. итд. јер има много питања, која би требало студирати и у детаљу разрадити. Несрећа, која нас довела до пропасти, треба да нам буде поука за будући политички и привредни живот и рад.

Одељак V.

Механичка снага у пољопривреди.¹

(Мотокултура.)

1. Историја проналаска.

Тежња, да се сточна снага замени моторном (машинама) старијег је датума. Употреба механичне снаге добила је практичне важности тек од проналаска парних машина, са којима су чињени разни покушаји. Године 1784 *Јам Ват* (James Watt) конструисао је парни плуг, ма да је и пре њега било сличних покушаја. Године 1618 патентирали су свој проналазак *Давид Рамсеј* (David Ramsey) и *Тома Вилдгоз* (Thomas Wildgoose). Године 1832 *Хеткот* (Heathcote) конструисао је свој плуг, који је на гвозденом ланцу вукла једна непокретна локомотива, која је стајала на крају једне њиве. Доцније су ови покушаји све више усавршавани.

Усавршавањем уличних локомотива за вучу терета, у Америци је поникла идеја о непосредној вучи плугова овим локомотивама. Почетком овога столећа ове су се машине јако распрострале, али услед велике своје сопствене тежине, оне су се могле употребити само на теренима, где је подлога чврста и ако је адхезија тачкова на земљиште већа него снага потребна за покретање сопствене тежине машине и прикачених јој плугова. На меком, влажном и растреситом земљишту њихова употреба није била могућа, јер се тамо тачкови окрећу без да покрећу машину и плугове, а често пута машина се зарије и улегне у земљу.

Израдом лакших машина, које се просто запрегну у плугове, као и стока, које Американи зову:

¹ C. Julien, de Motoculture, Paris 1912; F. F. Matenaers, Das Motorpflügen nach Erfahrungen und Beobachtungen in Nordamerika, Berlin 1911.

«Traction Plow», или Трактори (tractor, tracteur) механичка је снага добила практичну употребу у пољопривреди. У толико пре, што су ове машине биле практичније од локомобила, јер су спретније за употребу и брже се спреме за рад, а мање је потребно и послуге. Снага машине више се искоришћава нето ли код локомобила, јер дејствује из непосредне близине и управно на терет. Сем тога нема ни ланца, који се брзо троши и често кида, а и много су јефттиније него локомобиле, што све појевтвињава трошкове рада.

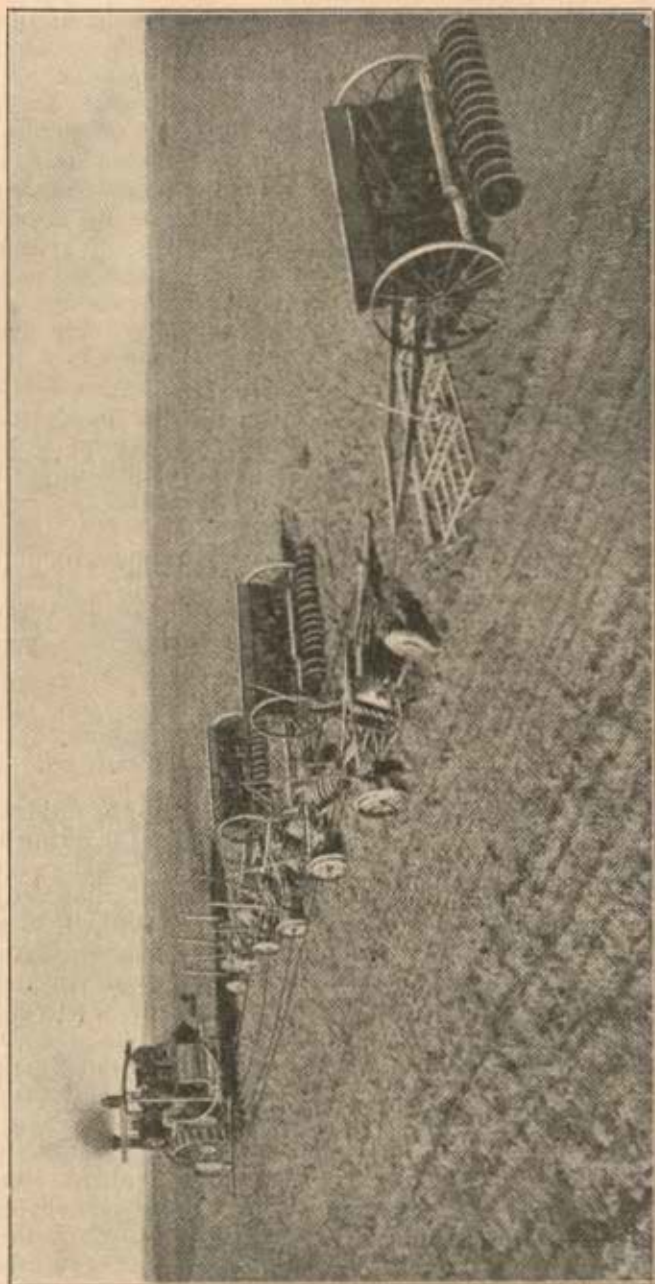
Доцније усавршавањем теретних аутомобила поникла је идеја, да се ови запрегну у плугове и вуку преко њива и на тај су начин постали покретни или моторни плугови, којих данас има разних система и са разним горућим материјалом: угљеном, петролеумом, бензином, газолином итд. Данас има у Америци мотора за које се прикаче плугови, дрљаче и сејалице једни за другим и сви послови свршавају одједном и у исто време, као што нам показује слика 1.

Усавршавањем електричне снаге замењена је парна снага електричном.

У Енглеској, Америци, а у новије доба и у Мађарској и Немачкој има доста фабрика, које се баве израдом парних плугова.

II. Потреба увођења механичке снаге у нашу пољопривреду.

По ослобођењу наше отаџбине прву и највећу пажњу неоспорно ваља поклонити обнови и развићу привредне снаге земаљске. У програму будућег рада на опорављању Србије заузеће свакојачко најважније место пољопривреда, колико због исхране људства, толико и ради јачања финансијске снаге државне. Али баш у тој пространој области народнога рада предвиђају се највеће тешкоће. Земља је савршено опустошена, земљорадник је остао без оруђа за рад. Непријатељи су дигли све, почевши од најпростије алатке па до најсложеније машине, нарочито Бугари. По тврђењу њихових листова, они су покупили и одвукли у Бугарску сву стоку, све пољопривредне справе и машине тако, да у земљи није остало скоро ништа. Наш народ, кад почне да живи новим самосталним животом, осетиће највећу оскудицу у алатима за рад, у сточној и људској радној снази. Обновити пољопривредни при-

Сл. 1. Орање, дрзање и сејање у исто време.

бор одмах по ослобођењу земље биће немогућно, особито, кад се зна, да данас влада општа оскудица у радној снази. То исто важи и за обичне пољопривредне справе. Њихова производња, ако није сасвим обустављена, сведена је на најмању меру. Све и кад би се могао реконструисати пређашњи пољопривредни прибор наш, ипак се не би могла задовољити брза и неодложна потреба земљорада у времену, када ћемо морати утростручити напоре рада, да се што пре обнови привредни живот народни и земља врати у нормалан колосек свога развића.

Према томе ваља нам се за времена постарати и наћи начина, како да се преброде тешкоће услед оскудице у радној снази и задовољи једна прешна потреба. По нашем мишљењу у томе нема избора. Остаје нам један једини начин, који нам се по сили прилика намеће и изгледа, да ће моћи ту потребу задовољити. То је примена сувременог механичког рада у нашој пољопривреди (мотокултуре), који би у извесној мери имао да замени рад са сточном запрегом. Употреба моторне снаге при обради земље, која је до сада код нас у пракци остала непозната, повољно се већ примењује у напредним земљама и показује сјајне резултате.

Смишљеним увођењем те новине у нашу пољопривреду, не само да би се задовољила једна од најпречих потреба, него би наш примитиван земљорад добио рационалнију основу, обележје напредног земљорада. Тиме би се извршио један важан преокрет у развићу наше пољопривреде, преокрет, који би, по нашем уверењу, за кратко време удвостручио пољопривредни принос. Та новина неминовно би повукла собом увођење многих других новина у корист рационалније и интензивније културе. Докле је техника у индустрији достигла, тако рећи, свој врхунац, дотле се у земљораду отварају тек сад перспективе нових техничких проналазака, који помажу човеку да у већој мери искоришћује природне силе.

До скоро се мислило да се моторни плугови могу корисно употребити само на пространим имањима, у земљораду бескрајних степа, где локомобиле вуку по 10 до 15 плугова, где се бразде простиру у дужину од више километара, као што је случај у Америци, а да их је немогуће применити на имањима малог и средњег земљорада, какав преовлађује у већини јевропских

држава. Истина у почетку увођења механичке снаге у змљорад примењивани су велики парни мотори, често од преко стотину коњских снага. Али доцније почели су конструисати гасне motore, мањих димензија, удешене за мали и средњи земљорад. Благодарем томе, последњих година осетио се јак покрет за увођење механичког рада у културу земље у многим јевропским државама с једне стране, због оскудице радне снаге, која све више напушта поље и тражи зараде по градовима, а с друге у тежњи, да се појача принос од земљорада, пошто увоз хране из прекоморских земаља у јевропу почиње опадати. Утврђено је, да је увоз хране из Северне Америке за последњих десет година опао са 30%, што је допринело, да у последње време скоче цене сировинама. И услед тога већ од неколико година почело се прибегавати употреби механичког рада и у јевропским замљама, да би се повећао пољопривредни принос.

Тај покрет сад за време рата узео је много већих размера. У свима земљама, зарађеним и неутралним, претресају се питања о томе, како да се после рата, када ће тражња пољопривредних производа бити огромна, постигне што интензивнија култура, па дакле и већи принос. Поред многих других мера, које се за тај циљ препоручују, нарочито се истиче примена механичког рада при обради земље. Кад тако раде народи напредног земљорада, где се са хектара добија просечно по 16, 20 па чак и 30 тавара, шта ли тек ми треба да радимо па да повећамо наш принос, који просечно од хектара не износи више од 9 тавара (пшенице), ма да је наше земљиште врло снажно, да се још не осећа потреба хемијског ђубрења, само ваља да се дубље оре и да се земља боље уради.

Ш. Преимућства моторне снаге у пољопривреди.

По мишљењу практичних зналаца, који су новим справама експериментисали, примена моторне снаге у пољопривреди има ова преимућства :

1. Први и најважнији услов за развитак рационалног земљорада јесте у томе, да се земљиште добро уради, да се у довољној мери уситни, у њему обезбеди потребна влага и проветравање и одржава непрекидна веза између површине земљишта и његове подлоге, или, да се послужимо научним изразом, да су у-

век у складу при обради земље два главна фактора пољопривреде : физиолошки рад, који врши природа у земљишту и механички рад, који у њему обавља човек. Све се то даје постићи у довољној мери помоћу савременог механичког рада у земљораду.

Напомињемо, да се у добро урађеној земљи може уштедети семена за најмање 60%, које се при данашњем начину обраде растура и губи.

2. Помоћу моторне снаге ради се наравно брже, радови у пољу свршавају се за много краће време, него с обичним алатима. То је од великог значаја, кад се има на уму, да је рад у пољу, што се тиче орања и припремања земљишта за сетву, ограничен.

3. Моторна снага помоћу трахтера може се употребити и за многе друге радове сем орања, дрљања и сејања. Трактери могу да послуже као покретачка снага за косачице, жетелице, везачице, вршалице итд. А кад престану пољски радови могу корисно послужити за преносе терета, покретање млинова, стругара и т. д.

4. Рад на припремању земљишта за сетву помоћу механичког оруђа јевтинији је од рада са сточном запрегом. То долази отуда, што се принос са земљишта при орању моторним плутом повећава у много већој размери, него што се повећавају трошкови око орања.

Поред наведених користи, примена механичког рада у пољопривреди има велики социјално економски значај. У почетку увођења мотокултуре могли су се користити модерним механичким справама за рад само поседници великих имања. Међутим данас оне су приступачне и малом земљораду, благодарећи изради њиховој у мањим димензијама и у удруживању земљорадника за земљораднички рад. Ако мали сопственик није у стању да набави моторни плуг, или му се самоме не би рентирано, он то на лак начин постиже помоћу кооперације — задругарства у пољопривреди, што је од значаја не само по развитаку земљорада већ и по друштвене односе у опште.

Зна се, да сеоски живаљ због тешких физичких радова у пољу често напушта села, тражећи лакших занимања по градовима. Отуд наступа оскудица радне снаге у пољопривреди. Да се та оскудица отклони препоручује се као најјефикасније средство замена људске радне снаге механичком. Употребом савремених механичких справа у пољопривреди човек успева, да у ве-

ликој мери искоришћује природне снаге, упрежући их да за њега раде, а његова улога при томе своди се на радове управљања. На тај начин пољски радови постају много лакши и примамљивији и не само да би се спречило напуштање поља, већ би се омогућио повраћај радника у села и поља. Како изгледа механички рад у својој примени решиће један врло тежак друштвено-економски проблем о раду.

IV. Разни системи механичког рада — машина.

За примену механичког рада постоје за сада три система :

1. *Систем помоћу каблова* за парне плугове, т. ј. парне локобиле с гвозденим конопцима и плуговима. У томе систему употребљавају се једна или две локобиле, које су на крајевима њива постављене, а плугове вуку те машине помоћу гвоздених конопаца. Тај систем употребљава се обично за велике комплексе, а нарочито тамо, где се култивише шећерна репа и где је потребно дубље орање, као на пример за ледине и крчевине. Једна таква машина са плуговима може годишње да пооре 550 до 800 хектара, према томе са колико плугова и у којој дубини ради. Дневно може да пооре 12 до 18 хектара, радећи 10—11 часова. То зависи наравно од броја плугова, које вуче, дубине орања, као и од јачине локобиле. У Америци машина тога система има 45 коњских снага и стаје 125 до 150.000 динара.

2. *Гарнитура парних плугова.* Код њих је пара моторна снага. Та се машина креће својом сопственом снагом и вуче плугове. Оне много личе на парне ваљке за набијање улица. Има их разних величина од 20 до 30 ефект. коњ. снага. Вуку 6 до 11 плугова. Капацитет рада од 11 до 12 часова износи 8—12 хектара. За једну годину тим се машинама може узорати 320 до 400 хектара и стају 15 до 27.000 динара.

3. *Трактори — гасни мотори,* који се израђују у разним величинама, од 5 до 30 ефективних коњских снага и вуку 2 — 6 плугова. Они стају 7 до 18 хиљада динара. Дневни капацитет њихова рада је обично 2 до 10 хектара за 10 часова рада. Укупан годишњи рад том машином износи 180 до 280 хектара.

За нашу земљу, у којој превлађује мали и средњи земљорад, најпогоднији би био овај трећи систем ме-

ханичког рада помоћу трахтера, о којима ћемо овде и говорити.

V. О избору машина.

За успешно увођење механичког рада у пољопривреду врло је важно питање о избору машина. За наш земљорад трактери не смеју бити ни сувише лаки, ни сувише тешки и гломазни. Ако су лаки и са малом снагом не могу довољно да се приљубе за земљу, ни да савлађују отпор при орању, а ако су гломазни, тешко је њима руковати, троше много горива, и у опште нису за мали земљорад. Поред тога, ваља при избору имати у виду положај и природу земљишта. Један исти трактер тешко се може корисно употребити за јаку и влажну земљу, за *стрма* и *равна* земљишта.

Ваља нам се у томе користити искуством других народа.

1. У Француској. Французи су за последње две године озбиљно прегли, да уведу и организују механички рад у пољопривреди, те да тако отклоне оскудицу у сточној и људској радној снази. Покушаји су вршени у неких двадесет департмана,¹ и према добивеним извештајима резултати проба испали су доста повољно. Један од чланова нашег комитета (г. Савчић) присуствовао је пробама са трактерима у Француској.

Они су набавили трактере од више модела америчке конструкције, малих и средњих димензија, подесни за мали и средњи земљорад. Пробе су чињене са три модела. За јаку и влажну земљу употребили су трактере нарочите конструкције, у којима место точкова служе покретачки ланци врло широки, да би се избегло заривање у земљу. За орање по странама и брежуљкастом земљишту усвојен је трактер, који се лагано креће, снабдевен точковима, који се могу заботи у земљу, да би имали ослонца. За равно земљиште изабран је трактер са точковима, који се брзо креће, прелазећи на сат око пет километара. Вуку по више плугова, који се аутоматски обрћу.

Ево тих модела :

1. Трактер звани Фире (le Furet) удешен за лаку земљу и мале парцеле, нарочито за винограде. То је ма-

¹ Види «La vie agricole rurale», Број 40 од 6-X 1917.

ли апарат од 3 коњске снаге ширине 0.75 м. Брзину му регулише радник, који њиме управља.

2. Трактер *Мали Грип* (*le Petit Grip* сл. 2), дугачак 3.50 м. а широк 1.35 м. тежи 1500 кгр. Средња му је брзина 3,5 км. на сат. Има јачину 6 до 10 коњ. снага. Може да се креће и назад. Узоре 1 до 1,5 хектар дневно (за 10 часова рада), а угари 2 до 3 ха. То је трактер мале димензије, погодан за стрмо и брежуљасто земљиште и за мале парцеле. У јачој земљи креће по један плуг, а у слабијој два.

Сл. 2. *Мали Грип*. (*Le Petit Grip*.)

3. Трактер *Бил* (*le Bull*, сл. 3) дуг 4, а широк 1.80 м. Јачине је 10 до 15 коњ. снага. Троши на сат 7 литара петролеума. Може да узоре дневно 2—3 х. а угари 4 х. Вуче 3 плуга. Лако се обрће, бразда му је широка 0.80 м. Довољно је једно лице да њиме управља.

4. Трактер *Баби* (*le Baby* сл. 4). Дугачак 3, а широк 1.60 м. Тежи 2400 кгр. Брзина му је 4 км. на сат. Троши 8 литара петролеума на сат. Јачина му је 10—15 коњ. снага. Узоре 2, а угари 4 х. на дан. Тај трактер удешен је за јако и влажно земљиште. Место точкова служе широки покретачки ланци, који се крећу као гусеница и служи за пренос терета трактера на што

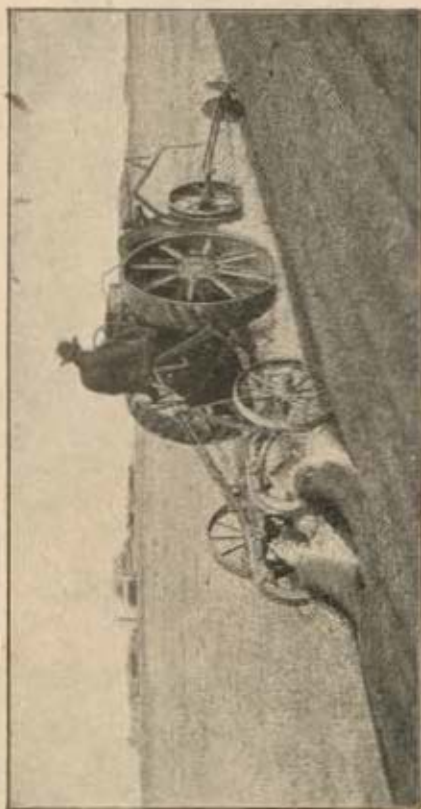
Сл. 3. Бул. (Le Bull.)

Сл. 4. Бабу. (Le Baby.)

већу површину, те се на тај начин избегава заривање у земљу и табање земљишта. Упреже три плуга. Много се употребљава у Сједињеним Америчким Државама и у Канади. Трактори Грип, Бил и Бабу подесни би били за наше земљиште и терен.

2. У Швајцарској. И у Швајцарској су чињене пробе орања са тракторима (у Пајерну, Кантон Лозански)¹ где је употребљен :

Сл. 5. Могул. (Mogul.)
а) од 8—16 коњ. снага.

1) Трактор звани *Могул* (le Mogul Сл. 5) фирме «International Harvester Company A. G.», са филијалом у Цириху. Његова је јачина а) 8—16 и б) 10—20 коњ.

¹ Види пољопривредни лист «La terre vaudoise» 1917 године. —

снага, а тежи 2700 кгр. Оре са два плуга и дневно узоре 3 хектара. Лако се обрће на малим парцелама. Њиме управља једно лице.

2) Трактер *Каз* (*le Case*) врло подесан за мала имања, а може се употребити и за вучу свих других пољопривредних справа. Има га од више модела за лако, тешко, влажно и стрмо земљиште и јачине од 9—18, 12—25, 20—40 и 30—60 коњских снага. Ради са два и више раоника. Креће се напред и назад.

(Сл. 5. Могул. (*Mogul*.)

б) од 10—20 коњ. снага.

И ова два система *Могул* и *Каз* била би веома погодна за наше терене.

3) Трактер «*Авансе*», шведске је израде и подесан је за мали земљорад. Јачине је 12 до 14 коњ. снага, тежи 4000 кгр. Креће три плуга. Може да узоре на сат 20 до 100 ара, према земљишту и дубини орања. У великој је употреби у Немачкој и у Аустрији.

Пробе чињене са трактерима у Швајцарској разбиле су предрасуду, да се машински рад не може применити на малим сеоским имањима.

3. У *Енглеској*. Енглеска је ове године при обради земље у највећој мери употребила механичку снагу. Сви трактери и многи други механички мотори стављени су у службу земљорада. Помоћу њих радило се дању и ноћу, да се што већа површина земље пооре. Рад помоћу механичких оруђа показвао се три пута обилатијим од рада помоћу сточне запреге. По извешћу

енглеских листова моторни плугови узорали су за 5 дана и 4 ноћи толико, колико би се обичним плугом и помоћу сточне запреге узорало за 56 дана. Они употребљавају већином трактере америчких система, које ћемо ниже изложити, али који се у великом броју израђују у Енглеској. —

4. У Америци. Од трактора већих димензија и јачих снага ди наведемо неколико, који су у употреби у Америци.

1. Трактер *Август* (August), удешен за јачу земљу и средњи земљорад. Јачине је 25 коњских снага, троши газолин. Упреже плуг са 4 раоника. Може да узоре дневно ливадског земљишта 8 до 10, а обичне оранице 10—12 хектара, што зависи од дубине орања и јачине земљишта.

2. Трактер *Римели* (Rumely Oil Pull Tractor (Indiana) има два модела. Модел «Е» тежи 11.800 килограма, јачине 30 ефективних, а 60 индицираних коњ. снага. Мањи модел «Ф» јак је 15 ефективних, а 30 индицираних снага, удешен за мањи земљорад. Ради са 3—4 плуга и узоре дневно 10—12 хектара. Као материјал за гориво троши петролеум, нафту, бензин газолин или у опште ма какав дестилат. Распрострањен је много у Америци, Енглеској и Русији.

3. Трактер *Харт-пар* (Hart Parr gas tractor (Iowa) новије је конструкције (1903). Јачина му је 25 ефективних, а 45 индицираних снага, тежи 8800 к. гр. Може да узоре дневно 10—12 хектара. Служи као моторна снага и за друге пољопривредне справе: жетелице, везачице, вршалице, сечење кукурузовине, пресовање сена, стругаре и т. д. Тај трактер јако је распрострањен. Више од 3000 машина тога модела раде у Северној, а преко 300 у Јужној Америци.

4. Трактер *Картепилар* (Cartepillar Tractor (California) конструисан тако, да се може употребити за рад на влажном и сувом земљишту. Креће се помоћу широких ланаца, који преносе тежину на што већу површину, те се на тај начин избегава притисак и заривање у земљу (као и трактер Баби). Јачине је 60 коњских снага, а тежине 9000 килограма. За 10 часова може да уради колико и 40 коња.

5. Трактер *Универзал* «(Universal Farm Tractor (Minnesota)» има јачину 18 коњ. снага, тежи 4500 килограма. Лако се њиме рукује и за то је довољно једно лице.

6. Трактер *Емерсон* («Emerson (III)») Његов модел «Z» од 12—20 коњ. снага тежи 2700 кгр. може према земљишту да узоре 30—45 ара на сат.

7. Трактер *Мартенс* («Martin's New Tractor» Инглеска), јак је 15—30 коњ. снага, а тежак 1500 кгр. ради са три плуга, узоре дневно 3 хектара.

То је дневни капацитет рада појединих трактора. Међутим, кад се тај дневни капацитет упореди са целокупним годишњим њиховим радом, видеће се, да између њих постоји извесна разлика што значи, да је годишња продукција њихова мања, него што би требала да буде, кад се дневни капацитет помножи бројем радних дана. Та разлика долази отуда, што се увек са машинама ове врсте дешава, да оне из разних узрока не могу за све време рада давати исти капацитет, и према искуству, које је у Америци стечено, губитак тај износи скоро 25%.

5. У *Немачкој*¹ има више система од којих су једни увежени са стране, а други су домаће израде и разликују се :

а) Машине у вези са плуговима, од којих су важније :

1) Систем *Шток* (Stock), јачине 42 коњских снага а тежине 4500 килограма, Креће се напред и назад. Има 6 раоника и захвата ширину орања од 1,75 до 2 метра. Оре 21 до 36 см. дубоко.

2) Систем *Ванделер Дорн* (Wendeler-Dohn) личи много на први у погледу конструкције саме машине, а разликује се од њега у томе, што су раоници утврђени на засебном раму, који се прикачи на машину, и

б) Машине код којих плугови нису у вези са машином већ прикачени уз њу ланцем или другом каквом споном.

3) Систем *Гаст* (Gast) јачине 60 коњских снага, а тежине 3200 килограма. Има 5—6 раоника и оре до 30 см. дубоко.

4) Систем *Бром* (Bromm) тежак 4000 килограма и креће се напред и назад са брзином од 5 до 10 км. на сат. Има три типа од 50, 60 и 80 коњских снага са 5 до 6 раоника.

5) Систем *Пел* (Pöhl) тежак 1200 килограма. Има два раоника, а јачине је до 40 коњских снага.

¹ Dr. F. Bornemann, Die Motokultur in Deutschland, Berlin 1913. —

б) Систем *Вур* (Wing) јачине 50—60 коњских снага са 4 до 6 раоника.

Сем побројаних има још доста других система, које нећемо овде набрајати. —

За наше земљиште, које није довољно очишћено, требало би употребити више јачих трактора: од 10—15 и од 15—30 коњских снага. По себи се разуме, да би најбоље било пробати ваше разних модела.

У одељку «о ресторацији,» говорећи о обнови пољопривредне производње, ми смо приближно израчунали, колико би нам требало трактора са гарнитурама према простору земљишта, на коме се може без тешкоћа применити и механички рад, као и других пољопривредних справа, семена и стоке, с погледом на опустошеност земље и најпрече потребе одмах после рата, на шта овде скрећемо пажњу.

VI. Организација рада.

После свега што је горе изложено, остаје нам још питање о организацији рада са сувременим механичким справама, као једно од најважнијих. Јер од тога зависи, да ли ће се и у којој мери та новина одомаћити у народу. По себи се разуме да у плану извођења тога замашнога посла ваља радити опрезно. Свака новина, нарочито у алатима за рад, тешко продире у масу сeosког света. Наш земљорадник, док се на делу не увери о корисности сваког новачења, не прима га. О томе имамо довољно искуства из пословања наших земљорадничких задруга.

У целој плану увођења механичке снаге у пољопривреду главне су две ствари. Прво, коме треба давати машине да помоћу њих ради, њима рукује и чува их, то ће рећи, којим организацијама, пошто се појединци, бар за прво време, тиме не могу бавити. Друго, како ће се најбрже спремити потребан персонал, који ће умети да управља тракторима и да на њима врши веће и мање оправке.

Што се првог питања тиче, одмах можемо рећи, да ми већ имамо погодне организације у пољопривреди, којима би се давале машине на рад и чување, и преко којих би оне ушле у народ. То су наше земљорадничке задруге, чија је улога у привредном животу ^и шегара народа довољно позната. Многа и многа коњска знања и новине допрле су у широке масе наро-
ри

да само помоћу земљорадничких задруга. Извесно је, да би оне с успехом и ову новину одомаћиле у народу. На жалост, оне су непријатељском инвазијом растурене и уништене, али ће се по ослобођењу земље брзо повратити и оживети, да поново и са много већим прегалаштвом отпочну своју благодетну акцију на развијању наше пољопривреде.

Земљорадничке Задруге као организације, које су ухватиле дубока корена у народу, извршиле би најлакше тај важан задатак, као што је примена механичког рада, већ и стога, што их има у свима крајевима наше отаџбине. Било их је до сада преко 1000 само кредитних, а има повећи број и набављачких, млекарских, винарских и задруга за заједничку набавку и употребу пољопривредних справа. Поред тога, што је у осталом у овој ствари главно, оне имају већ извесног искуства у радовима ове врсте, јер су руковале већим пољопривредним справама, као што су парне вршалице и други алати. А уз то долази још задружно васпитање, разборитост и увиђавност, а нарочито дисциплина, потребна у свима задружним пословима. То су особине, које ће бити од неоцењиве користи при увођењу машинског рада на пољу наше пољопривреде.

Управа Главног Савеза, као матица свију задруга и месних савеза, имали би главну улогу у увођењу те важне привредне новине, Све машине (трактери) и остале пољопривредне справе, које би набавила држава или поједина друштва, имале би се ставити на располагање Главном Савезу. Он би их према потреби давао појединим задругама на кредит тако, да се у дужим или краћим размацима времена амортизују.

Главни Савез радио би дакле онако, као што је и досада радио, дајући задругарима позајмице — у тури: справама, семену, стоци, храни итд.

У местима, у којима се моторна снага може употребити у раду, а нема задруга, могле би се основати посебне задруге за заједничку набавку и употребу пољопривредних справа, независно од кредитних задруга и њима давати машине на употребу, руковање и чување.

Ради бољег и потпунијег извођења примене механичке снаге, имао би се при Главном Савезу установити и технички одсек за пољопривредне справе. Његов задатак био би, да под управом Савеза и дого-

ворно с њим, обучава задругаре у руковању машинама, да се стара о подизању станица, на којима би се вршиле оправке машина, и да води надзор над њиховим чувањем и рационалној употреби.

У томе реду мисли напомињемо узгредно, да би било од велике користи, ако би се при Главном Савезу тако исто установио један одсек за стручна питања пољопривредна: испитивање и анализу земљишта и семена, као и за све гране пољопривреде у опште. Главни Савез има свој тачно обележени круг рада економско-политичке природе. По томе његов је задатак, да ради на ширењу задругарства, да организује задружни рад, да даје кредите, стара се о набавци пољопривредних справа итд. али он не улази у претресање стручних питања пољопривредних, Истина, Савез је делао и у томе правцу, али преко стручњака, које је узимао за извесне гране, т. на пр. имао је стручњака за млекарство, производњу вина итд. Ти стручни пољопривредни послови могли би се проширити и систематски организовати тако, да представљају један одсек Главног Савеза и да стоји и ради под његовом управом, а још боље би било, кад би се Пољопривредно Друштво тако реорганизовало, да своју стручну пољопривредну улогу врши у већим размерама. Тиме би се помогло нашој пољопривреди док се не оснује пољопривредни факултет на нашем универзитету.

Технички одсек за пољопривредне справе претпоставља подизање следећих огледних станица за пробе са машинама, као и за њихове оправке.

Поред главних станица, које смо поменули у одељку о ресторацији, имало би се подићи и две станице II реда у Шапцу и Пожаревцу. Сем тога и на сваких 10 трактора требало би подићи по једну, што би изнело 122 споредне станице и то у пределу:

	трактора	станица според.
Дунав—Сталаћ	за 300	30
Лапово-Крагујевац	» 40	4
Сталаћ—Чачак	» 150	15
Пожешка равница	» 10	1
Стиг	» 113	11
Мачва	» 193	19
Сталаћ—Ниш	» 45	4
За пренос	815	84

	Пренос	851	84
Топлица	за	10	1
Нишава	»	22	2
Ниш—Врања	»	32	3
Косово Поље	»	111	11
Врања—Скопље	»	60	6
Око Тетова	»	20	2
Битољска равница	»	70	7
Бевђелија	»	60	6

Свега 1236 трактора и 122 станице,

најзад за сваки трактер постојаће мале ковачнице за најситније оправке. Распоред тих ковачница извршио би се према распореду трактора.

VII. *Спрема радне стручне снаге.*

Друго питање, које нам се најзад намеће, јесте питање о спреми радника, који ће управљати машинама при раду и на њима вршити оправке. За управљање машинама довољно би било приређивати по појединим станицама за пробе и оправке повремене курсеве. Наш земљорадник брзо би се обучио у чишћењу, монтирању и управљању трактерима. Али је тешко наћи мајсторе, који би их оправљали. Без машиниста, макар и за ситније оправке, тешко се може почињати рад са тим справама. О томе имамо довољно искуства при руковању са парним вршалицама код земљорадничких задруга.

Да би смо што пре дошли до спремних радника за оправљање машина, Комитет налази, да би требало између занатлија (шлосера, ковача машиниста и т. д.), који се налазе у депоима и у позадини војске, и били би способни за рад, одабрати изврстан број и послати их у фабрике и радионице у Француску које се баве израдом и оправкама трактора и других пољопривредних справа и машина, те да се тамо на практичном раду обуче у оправци тих справа и машина. Сем тога, требало би изабрати и изврстан број трезвенијих земљорадника наших и послати их на већа имања (фарме) где су ове машине и справе у употреби, те да се обуче у руковању овим машинама и справама.

У овом циљу Комитет је у своје време упутио и једно писмо преко нашег посланства у Вашингтону југословинским организацијама у Америци с молбом,

да образују привредна одељења и старају се, да се од тамошњих југословена, који се желе вратити у отаџбину одабере извешан број млађих људи, погодних за ову спрему и упуте у фабрике и радионице ради обуке у оправци свих пољопривредних справа и машина. Исто тако да се између њих извешан број упуте и на већа имања (фарме), којих у Америци има много и обуче у руковању тим справама.

Само на овај начин могли би смо још сада припремити извешан број спремних лица за овај циљ тако, да у томе, бар најнужнијем броју, не би смо оскудевали за прво време, а доцније по повратку у земљу, могле би се и код нас, као што смо већ напред напоменули, основати радионице, у којима би се све већи број тих радника могао спремати, па евентуално извешан број послао ради тога и на страну.

Milica M. P. Barčević.

Одељак VI.

Привредни програм Србије

после рата.

Пре свега напомињемо, да овај програм није могао бити израђен у ономе пространству, у коме се замишљало. У исто време наглашујемо, да кратак нацрт, који се овде износи, тек има да се опширно разради за сваку грану и поједине струке и довољно образложи.

У одељку о ресторацији истакли смо потребу и величину ресторације Србије напоменувши, како се том потребом жели само повраћај економског стања онаквог, какво је било у Србији пре рата. Међутим сматрамо, да за будући прогрес њен није само то довољно. Србија заслужује да, после свег тешког искушења, буде поведена краћим путем еволуције, него што би се то чинило у редовним приликама. Њој треба створити прилике и средства и показати примере других народа, на који начин би је требало, после обновљеног економског и политичког живота, повести правим и брзим путем напретку и тиме надокнадити што брже изгубљено време (пре рата) у сталној борби за своју политичку и економску самосталност, коју јој је наметнуо сам географски положај њен.

Србија ће моћи постићи јачи и бржи напредак у своме развићу само тако, ако из основа промени досадањи начин у извршивању радова у опште. Ако буде стално истицала на дневни ред социјалне проблеме и буде омогућивала, да слободна иницијатива врши своју делатност. Држава по своме склопу, гломазности и формалности своје администрације не може урадити толико и тако брзо на развићу економског стања свога народа, као што то може учинити приватна иницијатива. Држави је дужност, да посредним путем по-

диже цривредни и културни напредак свога народа. Она има да створи могућности за развитак свију грана; да даје потребне материјалне могућности за то; да диже интелекат у народу стварањем просветних установа а нарочито стручних школа за припремање стручне радне снаге; да диже и проширује саобраћајна средства; да издејствује царинске заштите; да даје концесије и субвенције за поједина предузећа; да ствара потребно законодавство; да врши надзор итд., што ће све то посредно изазвати приватну иницијативу на интензивнији рад и стварање потребних организација (комора) за све гране народне привреде. А познато је, да су оне културне државе показале јачи напредак у прогресу, код којих је слободна иницијатива развијенија. А она се јаче тамо развија где је слободнија и где јој се стварају бољи услови.

У следећем у најкраћим потезима изложићемо, шта би, по нашем мишљењу, требало урадити у појединим привредним гранама код нас после рата, остављајући за доцније, детаљну разраду програма, када ћемо изложити привредне прилике и из других културних земаља, па и Швајцарске, у којој постоје многе установе, које би се код нас корисно могле применити.

I. Пољопривреда.

Србија је, као што смо напред видели, била пре овога рата претежно земљорадничка земља и таква ће још за дужи низ година остати. Она ће имати да обрати главну пажњу на развијање и унапређење свију пољопривредних грана, како би могла створити што ширу основу за развијање и напредовање и осталих привредних грана: занатства, трговине а нарочито индустрије. Ради тога треба створити:

1) приватне организације (коморе и задруге) по свима гранама пољопривреде и преко њих речју (путем предавања) и писмено (путем листова и брошира) обавештавати народ о подесном рационалном и савременом (модерном) раду;

2) кредитне установе и помагати пољопривреднике кредитом, а нарочито набавком модерних пољопривредних справа и машина;

3) рад заштитити што више и правично га оптерећавати дажбинама (порезом и прирезима);

4) обезбедити пољопривредне усеве од града и поплава као и стоку погодним законодавством и организовати пољску полицију ;

5) спремити добре учитеље и инструкторе, а то се може постићи само стварањем пољопривредног факултета на нашем универзитету и слањем што већег броја питомаца на стране школе. На факултету треба да су заступљене све пољопривредне гране: пољопривреда у ужем смислу, сточарство, ветеринарство и шумарство ;

6) подизати угледна добра, огледне станице и лабораторијуме и не жалити ни труда ни средстава за то ;

7) приређивати што чешће изложбе по свима гранама пољопривреде и боље пољопривреднике награђивати и одликовати ;

8) практично васпитавати пољопривреднике приређивањем курсева за време самих радова и обучавати их на лицу места у свима радовима и свима гранама пољопривреде ;

9) уредити пољопривредну статистику ;

10) организовати приватно удружење у смислу загребачког «привредника» и старати се, да се младићи из реда пољопривредника о трошку удружења шаљу на приватна имања ради обучавања у свима пољопривредним радовима и захтевати, да својим знањем обучавају своју околину и спремају млађе генерације за бољи рад. То исто учинити и у другим привредним гранама.

Поједине гране пољопривреде :

1. Земљорадња,

Обрађивање земље вршено је у Србији пре рата доста примитивно и скоро без примене модерних пољопривредних справа и машина. Услед рата радне људске и сточне снаге биће мање. Ова оскудица моћи ће се накнадити само увођењем механичке радне снаге у нашу пољопривреду и појачати производња, па тиме постићи и већи успех у раду и већи принос од земљишта, јер је данас век механичке снаге. Људском снагом не може се постићи онолико у ефективном раду као са машинском снагом. Тежња је, дакле, да се

употребом механичке снаге штеди људска снага и са мало рада постизава што већи резултат у производњи.

Користи, које пружа механички рад пољопривреди, изнели смо у одељку «механичка снага у пољопривреди». Ну, ма како да је користан овај рад, ипак ће његово увођење ићи и споро и тешко, јер је новина. Сваки народ тешко се привикава новинама, а нарочито, се у томе одликује наш народ. Не за то, што је конзервативан и што не воли да напусти своје старе навике у раду, напротив он воли новине и промене и радо их прима, али само онда, пошто се увери, да су оне доиста и корисне и дају очигледне добре резултате. Према томе треба при увођењу ове новине бити врло опрезан и пажљив. Предвидети што је могуће све, па да покаже добре резултате. Али није само довољно изабрати добре машине подесне за наше прилике, него је још важније спремити радну снагу за руковање тим машинама.

Према томе као прва тачка истиче се :

1) Увођење механичке снаге у пољопривреду.

Да би се народу уочиле користи, које пружа механичка снага, треба створити нарочиту организацију са чисто приватном иницијативом, која ће се старати, да набави или да буду набављене све потребне справе и машине погодне за наше земљиште и да се применом у раду поступно уводе у народ, сем оног што је за ресторацију предложено као неодложна потреба за обнову пољопривредне производње. Рад организације помагала би држава погодним стварањем кредита и законодавством. Таква организација могла би бити Савез земљорадничких задруга, чији би делокруг за овај циљ требало проширити на све гране народне привреде, јер би он преко својих задруга, општина и приватних пољопривредника могао постепено уводити и моторну снагу и друге пољопривредне справе и алате.

Савез би се старао, да се организују радионице, веће и мање, као што смо то изнели у одељку о ресторацији, те да се справе и машине могу брзо и лако оправљати, јер само онда су те машине корисне, кад су у исправном стању. Највећа, дакле, пажња мора бити управљена, да се оне могу употребити онда, кад им је време, у противном оне су некорисне и штетне.

Ради постигнућа бољих и бржих резултата за време радова савез би приређивао практичне курсеве, ко-

јима би обучавао народ у раду и руковању тим справама и машинама. Сем тога он би имао и спремне инструкторе и учитеље, који би ишли од једног до другог имања и по пристанку извесног сопственика руковали би и изводили све радове тако, да би дотичним сопственицима и њиховим суседима могли стварно постигнутим резултатима уочити користи од оваквог начина рада. За време пак зимско, кад се не ради у пољу ови би инструктори и учитељи држали зимске курсеве и предавања и обавештавали народ о начину рада и корисности ових справа и машина, износећи му уједно и резултате, који су у томе и другим крајевима земље постигнути оваквим начином рада. И само оваквим радом и постигнутим резултатима биће могуће уверити народ о корисности механичког рада и олакшати његово увођење у масу народа. Сем тога савез би се постарао, да ових машина и справа има у што већем броју на стоваришту уступајући их народу и на кредит. Поред тога дејствоваће, помажући и кредитом, да се и у земљи подижу односне радионице и фабрике, које ће израђивати ове справе и машине.

По нашем мишљењу за први десет година треба за ову сврху најмање 28 милиона динара.

Увођење механичког рада у пољопривреду изазваће неминовно следеће корисне и неопходне радове:

2) Груписање земљишта или комасацију, јер се без тога увођење механичке снаге ограничава. Међутим груписане парцеле и за самог привредника имају нарочите користи, које је пре тога било тешко доказивати и комасацију извести, кад нема катастра.

3) Премер земљишта, катастер, који је неопходно потребан и ради правилног порезивања земљишта и ради регулисања питања о својини, што олакшава и пренос земљишта с једног сопственика на другог при куповинама и продаји. Са извођењем катастра устројиће се и књиге поседа, грунтовнице. Овако уређени однос својине омогућава увођење и интезивне и рационалне привреде и извршење комасације. —

За радове катастра треба, по нашем мишљењу, за првих десет година најмање 70 милиона динара.

Али, док се не изврши комасација земљишта и премер, као природна последица механичког рада доћи ће :

4) Регулисање плодореда по атарима, јер ће се само на тај начин рентирати механички рад.

5) Испитати земљишта по њиховим физичким и хемијским особинама, па по томе и подобности за ову или ону врсту усева. Ово треба да врши лабораторијум пољопривредног факултета на универзитету и ставити га у везу за савезом. —

6) Заводити вештачко ђубрење. Ради увођења вештачког ђубрења требало би установити у разним крајевима земље нарочите станице, које ће народу указивати користи вештачког ђубрења. Сем тога да дејствује, да се подиже и у нас ова индустрија, која ће вештачко ђубре израђивати у земљи. Исто тако треба дејствовати, да се подижу и

7) Природна модерно уређена ђубришта на сваком имању, а нарочито где има много стоке.

8) Дејствовати да се врши добар одбир семена за сејање.

Према свему овоме за унапређење земљорада потребно ће бити за првих десет година најмање 50 милиона динара.

2. Воћарство и виноградарство :

Обе ове гране су код нас, доста заостале и ако има много услова за њихово развијање и напредовање, а жалити је, што се нарочито воћарство није више развило, јер оно даје највећи чист принос. Треба дејствовати, да се подижу воћарске задруге, као и земљорадничке и њима поверити контролу над подизањем воћњака. Спремити им путујуће учитеље и калемаре, који ће испитивати земљиште и остале услове за гајење и подизање расадника и воћа и по њиховим упуствима подизати и гајити воћњаке. Нарочито треба одбирати добре врсте воћа и подизати ниска дрвета (цверглове), која се лакше негују. —

Сем тога треба подићи радионице и сушнице за прераду и конзервирање воћа. Набавити што већи број и што савршенијих машица и справа за рад. Бољу пажњу обратити на воће, које се извози и извоз вршити под строгом контролом, како би наше воће у сировом и прерађеном стању задобило светске пијаци и осигурао се извоз у великим количинама.

Дејствовати, да се подиже индустрија за прераду воћа, као пекмеца, слатка, конфитира, компота, сувог воћа, нарочито сувих шљива и т. д.

Подићи у разним крајевима огледне станице, које ће се бавити испитивањем услова за подизање појединих врсти воћа, и на њима практичне воћарске школе.

Подизање воћњака, воћних расадника и индустрије треба помагати и новчано (разним субвенцијама) и повластицама, ослобођавањем од пореза за време, док воћњаци не стигну на снагу, да дају принос, а индустрија не буде у могућности да ради без те помоћи и субвенције.

По нашем мишљењу за подизање воћарства требало би за првих десет година најмање 12,5 милиона динара.

Виноградарство је исто тако важна грана, као и воћарство, и има много услова за његово подизање и развијање. Није само довољно, да се подиже што већи број винограда, него да се подижу виногради са одабраним врстама асталског грожђа и за прераду вина и тамо, где има највише услова за њихово успешно напредовање. И овде треба пустити приватну иницијативу да делује и дејствовати, да се ствара што већи број виноградарских задруга, под чијом ће се контролом подизати виногради.

Нарочиту пажњу треба обратити конзервирању и преради вина. Ради тога треба дејствовати, да се ствара што већи број винарских задруга и подижу задружни подруми и радионице за прераду вина. Набавити што савршеније справе и машине за прераду вина и ове распостирати што више у народ, давањем на одплату и кредит.

По нашем рачуну треба за унапређење виноградаства за првих десет година најмање 12 милиона динара.

3. Градинарство и воћарство :

Ове две гране народне привреде у нас су биле слабо развијене, те треба настојати, да се оне што више развију. Услова има доста, само треба рад што више усавршити и поставити га на модерну основу. Набавити што савршеније справе и алате и дејствовати, да се подигне дотична индустрија за прераду поврћа. Конзервирање поврћа од велике је важности за сам народ, а поред тога конзерве поврћа су добар и извозни материјал. Треба подићи и модерне сушнице за

сушење поврћа и у таквом га стању употребити за трговину и извоз.

Цвећарство је слабо развијено. Цвеће се више гаји по приватним баштама ради спорта и личног уживања, а мање за трговину, ма да и оно може доносити лепе приходе.

Треба подићи нарочите баште, које ће производити добро и одабрано семе свег поврћа и цвећа.

И овде треба заинтересовати што више приватну иницијативу и свима средствима је помагати.

По нашем мишљењу на унапређење и подизање градинарства и цвећарства требало би за првих десет година најмање пола милиона динара.

4. Шумарство:

Ову грану народне привреде очекују тешки и велики задатци, јер велики простори земљишта, леже непродуктивно. Већи део шума је у поседу државе и корпорација (општина, села и манастира), те ће у толико бити лакше поправити рђаво стање. Држава и општине помагаће приватне сопственике пружајући им материјална средства и стручне раденике.

Најважнија тачка шумарског програма била би дакле.

1) Пошумљавање огољених простора.

Ради овога треба подићи у разним крајевима земље и на самом терену сталне и покретне шумарске расаднике и у њима одгајивати саднице и испитивањем утврдити врсте дрвета, које ће бити погодне за дотично земљиште и крај. Семе треба квалитативно и по јачини његове клијавости испитати, да би се оно могло употребити и за непосредно засејавање терена, ма да је увек и сигурније и подесније сађење, јер води сигурно успеху и омогућава одгајивање једноликних шумских комплекса. С погледом на то, да у нас преовлађују букове шуме треба се при пошумљавању безшумних и голих простора старати, да се подижу што више друге и корисније врсте дрвећа, да би се на тај начин постигло изједначење у свима врстама дрвећа и више подизати четинаре од лишћара, јер су њихове шуме рентабилније и потребују краћи обрт а дају много боље дрво за грађу, но и у томе не треба претеривати, У опште треба се старати, да се постигне пого-

дна сразмера између четинара и лишћара, што ће у осталом и сам терен ограничавати.

У низинама и у близини насеља треба подизати лишћаре, а нарочито раст, јер су они мање изложени пожарима и нападу стоке и инсеката. Нарочито ће то бити згодно за приватне сопственике, који располажу малим просторима и могу подизати ниске (изданачке) и средње шуме, колико за подмирење својих домаћих потреба и са што краћим обртом, јер ове шуме дају разноврстан материјал (грађу) потребну приватнима. Скрећемо пажњу на багремово дрво, које би се добро рентирало за приватне шуме, јер брзо расте и даје за кратко време довољне димензије за подмирење свих потреба.

Са подизањем шума долази у незгодан положај пашничко гајење стоке, с тога све пошумљене просторе треба ставити у забрану и непустити стоку на пашу. У овоме погледу треба народ васпитати, да поштује забрану и научи се на стрпљење, јер кад се једном одгаји и подигне шума, моћи ће се доцније пуштати и стока на пашу. Нарочито су по шуме опасна говеда и козе, које савијају врхове младих дрвета и одгризају их, те шуму или са свим униште или је направе кржљавом и кривом тако, да дрво није ни за какву употребу.

Сем тога треба завести у државним и корпоративним шумама интензивно и рационално трајно газдинство. А, да би се ово могло увести, требало би претходно:

2) Регулисати односе својине шума или како се то у нас каже, извршити ограничавање шума.

Досадањи начин ограничавања није био погодан, јер је много задирао у приватне интересе и стално је вођена борба између државе и приватних. Начин ограничавања треба у основи променити. Ограничавање шума стало је државу много новаца и времена, па ипак није свршила посао како треба. Простори, на које приватни полажу право својине, незнатни су према осталом простору и мање вреде, но новац и време, који се утроше на комисије и рад око ограничавања. С тога у овоме погледу треба бити либералнији и просторе, који би остали у границама државних шума треба просто експроприсати накнадом исте величине простора на другоме месту (око крајку шуме) или га просто исплатити у новцу. Народ би се против тога

мање бунио, јер би му се право признало и дала за то накнада.

По решењу питања о својини шума, приступити:

3) Увођењу интензивног и рационалног трајног газдовања у државним и корпоративним шумама.

Држава ће то лако постићи, јер има и стручног персонала за то и све ће га више спремити. Теже ће ићи корпорацијама, које имају мање простора шума, те им се неће рентирати држати нарочити персонал. Ну држава ће им у томе притећи у помоћ својим персоналом, где год је то могуће. Иначе треба дејствовати на корпорације, да се удружују и образују задружна газдинства, имовне општине, које би биле у стању, да имају свој нарочити персонал.

Увођење рационалног и интензивног газдинства условљава и тачан премер шума, што ће се постићи, кад се у земљи изврши катастер, али како ће то бити дуго чекати, то би се премер шума могао и раније извршити и доцније унети у катастер. По извршеном премеру израдити привредне и културне планове и при газдовању њих се строго придржавати. Да би се све ово могло извести треба:

4) Извести што бољу организацију рада и персонала и персонал у што већем броју васпитати. За нижи персонал образовати ниже и средње шумарске школе или курсеве, а виши персонал образовати на пољопривредном факултету.

5) Израдити што савременији закон о шумама и њиме све потребне односе регулисати.

6) Шумски фонд, који се безкорисно капитализује код управе фондова употребити на све врсте техничких радова у шуми, регулисање бујних потока и река и давати народу кредит за пошумљавање.

7) Приватну иницијативу помагати свим материјалним средствима и одгајиваче шума нарочито награђивати и одликовати.

8) Подизати шумарску индустрију, нарочито ону, која ће израђивати предмете кућевних потреба, намештај, посуђе, пољопривредне справе и алате итд.

9) Подићи заводе за импрегнасање букове грађе, да би се и она могла употребити за све врсте потреба, а нарочито за жељезничке прагове, чија ће потреба после рата бити и сувише велика.

Напомињемо пак, да сеча горе у државним и корпоративним шумама, у цели ресторације земље: оп-

равке зграда приватних и државних, јавних зграда, оправке саобраћајних средстава : жељезничких пруга и постројења, друмова, жељезничких и друмских мостова и пропуста и т. д. спада у 3. тачку привредног шумарског програма, но која се има извести у току радова ресторације, те се о њој мора водити строга рачуна, како при извођењу тач. 3., тако исто и при извођењу тач. 1. програма.

За пошумљавање огољених простора и унапређење шумарства треба за првих десет година најмање 20 милиона динара. —

II. Сточарство.

Сточарство је такође једна врло важна грана производње, која даје највећи принос. Њој се мора обратити много већа пажња, но до сада, ово у толико пре, што је српском пољопривреднику, као малом поседнику потребна стока и поред машина и справа за вучу и друге послове.

Увођење механичке снаге у пољопривреду смањиће велику потребу у стоци за рад, те ће се моћи повећати број стоке за приплод и одгој у цели извоза, и у томе правцу треба што више делати и што више заинтересовати приватне. И како у нас, као што смо напред видели, после рата неће бити довољно и способне стоке за приплод, то се она мора увести са стране. У одељку о ресторацији земље, ми смо навели, које и колико стоке треба набавити, али то неће бити довољно да се сточарство врати на квалитативно стање, које је имало пре рата и да се накнаде губитци у приплоду, који су изгубљени за време овога рата. С тога, као прву тачку програма у овој привредној грани истичемо :

1) Набавку што већег броја и што бољих раса приплодних грла свих врста стоке.

Ну, при избору раса стоке за приплод и одгајивање будуће наше стоке треба бити врло опрезан, јер избор приплодних грла треба да буде такав, да што више одговара нашим климатским приликама и другим условима, као и самој потреби.

За набавку стоке требаће за прво време најмање још 50 милиона поред предвиђене суме у ресторацији.

2) Основати што већи број сточарских задруга и у гајењу и унапређењу сточарства оставити што већу

делатност њиховој иницијативи, и у томе их помагати свима средствима и кредитом.

3) Основати у свима крајевима земље што више сточарских завода за испитивање и одгајивање погодних раса за дотичне крајеве. Дејствовати на побољшање и јачање домаћих раса укрштањем са страним расама и за ову сврху основати што већи број станица са најбољим грлима пастува, бикова, овнова и вепрова. Последње три врсте могле би се уступати и признатим сточарима ради побољшавања раса у својој околини, разуме се под контролом сточарских задруга.

4) Дејствовати, да се подижу модерне штале и стаје по нарочито израђеним типовима и то помагати кредитом и материјалом, и омогућавати што више шталско (стајско) гајење стоке.

5) Основати сточне клинике за лечење стоке, као и нарочите заводе за подкивање стоке, и подкивачке школе и васпитати што већи број подкивача.

6) Дејствовати да се подиже индустрија за прераду и конзервирање сточних производа, као конзерве млека, израда разних сирева, конзерве меса, прерада масти и лоја, прерада кожа и т. д.

По нашем мишљењу за унапређење сточарства у нас за првих десет година требаће најмање још 5 милиона, поред суме предвиђене за набавку приплодних грла. Укупно 55 милиона динара.

III. Живинарство.

За подизање живинарства исто је тако важан избор врсти живина, које се буду набављале за приплод код нас, као и избор стоке, с тога треба настојати, да се набаве само оне врсте живине за чије напредовање има највише услова.

Треба оснивати живинарске задруге и њиховој иницијативи остављати одрешене руке, само их помагати кредитом и осталим средствима.

Дејствовати, да се образују извозна друштва, која ће се бавити извозом живине у живом и закланом стању, а нарочито извозом јаја, који доноси велике приходе. Подизати модерне кокошарнике.

Подизати инсталације за вештачко гајење и извођење пилића и т. д.

У опште за гајење живинарства треба за првих десет година за набавку бољих раса живина и остало најмање 2,5 милиона динара.

IV. Челарство и свиларство.

Са подизањем воћњака, градинарства и цвећарства повећаће се услови и за напредовање челарства, јер ће се проширити паша за челе. Сем тога у нас има и иначе доста цветних поља и ливада, које пружају обилну пашу челама. Увођењем модерних кошница челарска берба биће већа, а увођењем модерних справа за цеђење и прераду меда приходи ће се увећати. Треба обновити челарске задруге и помагати их свима средствима.

За подизање и унапређење челарства треба за првих десет година најмање 0,5 милиона динара.

Исто тако, као и челарство и гајење свилобуба може бити споредно занимање нашег народа, само му треба уочити користи од тога и научити, како треба да ради.

Треба дејствовати, да се покрај њива и башти подиже жива ограда а покрај друмова ниска дудова дрвета а и нарочити расадници и тиме прошири поље за исхрану свилобуба. Дејствовати на земљорадничке задруге, да оне сакупљају од својих задругара и одгајивача свилобубне чаурице и у масама их предају установама, које се баве одмотавањем истих и дејствовати, да се ове подижу, па и фабрике за прераду свилених артикала у земљи.

За унапређење свиларства треба ће за првих десет година, најмање 0,5 милиона динара.

V. Рударство.

Рударство у Србији заслужује нарочиту пажњу, јер је земља као што смо видели, богата у рудама и коповима, али за његово развијање и унапређење недостају велики капитали. С тога треба дејствовати, да се привуче пажња страног капиталистичког света и стварати нарочита удружења са нашим и страним капиталима за експлоатацију разноврсних рудника, а држава треба да се стара, да прошири мрежу саобраћајних средстава и да погодним законодавством и концесијама помаже рударска предузећа. Нарочито би били од интереса за капиталисте угљени и бакарни рудници, чија би се експлоатација и индустрија јако рентирали, кад би, као што рекосмо, пали у јаке капиталистичке и стручне руке. Исто тако важна

су гвожђана рудна поља, којих у Србији има на много места и били би згодан објекат за развијање ове врсте индустрије.

За прво време могло би се уложити најмање 50 до 150 милиона динара.

VI. Хидротехнички радови.

Ради што већег искоришћавања и сигурности радова од стране пољске привреде, од велике су важности хидротехнички радови, као:

2) Регулација река и потока.

2) Исушивање ритова и бара.

3) Подизање заштитних бедема ради осигурања од поплава и наводњавања пољопривредно обрађених земљишта (њива, ливада, баштована итд.)

4) Просецање пловних канала ради пловидбе и искоришћавања водене снаге у индустрији. Доцније (у даљој будућности) извршити студију спајања Дунава са Јегејским морем помоћу Мораве и Вардара и спајање Охридског са Преспанским језером. Искоришћавање водене снаге Дунава код Сипа и других река, итд.

5) Извршити канализацију и водовод по варошима итд.

За најнужније радове у овом погледу могло би се за првих десет година утрошити најмање 80 милиона динара. Све се то може лако и брзо извести, ако се заинтересује приватна иницијатива и стварају друштва са нашим и страним капиталима. Сем тога треба заинтересовати и самоуправни тела и општине, да свака у своме кругу изврши најпотребније радове, чему им држава треба свима средствима помоћи и створити погодно законодавство за извршење свију тих радова.

VII. Занатство, трговина и индустрија.

Са напредовањем и развијањем пољопривреде у поредо ће напредовати и развијати се и занатство, трговина и индустрија. Овим гранама народне привреде треба поклонити што већу пажњу и не жалити жртава за њихово унапређење. Сваку приватну иницијативу ове врсте треба прихватити и помагати свима средствима. Све могуће олакшице и концесије треба давати приватнима за подизање заната, трговине и ин-

дустије. Правац и развој наше извозне трговина зависиће од исхода рата, с тога се о њој још сада не може ништа рећи. Од тога ће много зависити и наша унутарња трговина и регулисање унутарњих трговачких односа (закон о радњама, питање о сеоским дуџанима, панаџурима итд.) Нарочито подизање индустрије треба што више помагати и по важности поделити их у класе. Првенствено треба помагати и ширити ону индустрију, за чију прераду има довољно сировина у земљи.

Треба делати на томе, да се подижу стручне, професионалне индустријске школе, као и занатске и трговачке школе и што више младих људи слати на страну, да поједине гране специјално и практично изуче. Треба дејствовати, да се капиталисте удружују и стварају конзорције за подизање појединих врсти индустрије, па заинтересовати и стране капиталисте.

Које врсте индустрије треба у Србији подизати и повлађивати, питање је нарочитих студија, обавештења и нарочитог испитивања. Ну ради добијања појма у најширем смислу, ми ћемо овде само набројати врсте индустрије, које би по нашем мишљењу, требало подизати, од којих неке и постоје, само их ваља проширити и усавршити. У првome реду и пре свега истичемо индустрију животних намирница и прераду пољопривредних сировина, којих има у довољној мери у Србији. По томе, дакле, на прво место долази:

1. Индустрија животних намирница, као:

1) Млинарска за прераду свих врсти брашна, гриза и гершле;

2) Пекарска за прераду разног пецива (хлеба), теста, резанаца, бисквита итд.;

3) За израду свих врсти конзерви поврћа, воћа и меса; за прераду конфитира, слатка, компота и пекмеза, за прераду меда итд.;

4) За израду шећера, бонбона, чоколаде.;

5) За израду пива, вина, ракије, коњака и алкохола;

6) За израду млека и млечних производа: сирева, кајмака, бутера и конзерви млека итд.

II. Индустирија дрвета, као:

1) Стружнице и сушнице за израду разноврсне грађе, кровних конструкција, тишлераја, сандука за паковање свих врста итд.;

2) Фабрике за израду свих врсти намештаја: кућевног, кафанског (хотелског), трговачког, баштенског итд., као и за израду свих врсти посуђа кухињског, украсног и другог, за израду када, буради, шафоља итд.;

3) За израду пољопривредних справа и алата, коларских и столарских радова.

4) За израду разних украсних предмета и дрвореза (орнамената), рамова, дечијих играчака, штапова, мундштикли, лула итд.

III. Индустирија хартије.

1) За израду папендекла, хартије за паковање и других простијих врсти хартије; за израду хартије за писање, цртање и малање, фотографске, тапечирске и друге хартије,

2) Картонашке и картографске фабрике итд.

IV. Текстилна и одећна индустрија, као:

2) Предионице и ткачница за вуну, памук и свиљу; за израду чарапа и других штрикаћих предмета; за израду ћилимова и тепиха у народном стилу;

2) Фабрике за израду платна и платнарских предмета (чаршава, марама, пешкира, салвета, разног веша итд.);

3) Фабрике за израду штофова, шајака и сукна;

4) Фабрике за израду цицева, делена, порхета итд.;

5) Фабрике за израду пантљика, чипака, завеса, краватни, рукавица и других потреба;

6) Фабрике за израду ужарских предмета;

7) Фабрике за израду шешира од штофа и сламе;

8) Фабрике за израду кожа, ђонова, лака и обуће итд.

V. Камена и керамичка (земљана) индустрија, као:

1) Радионице за израду камених стубова, басамака, плоча, орнамената итд.;

2) Цигљане и црепане за израду цигаља (шупљих, пресованих и формираних), црепова модерних, украса и орнамената за фасаде итд.;

3) Керамичке фабрике за израду разних цеви и посуђа од порцелана и земље (каолина и иловаче);

4) Фабрике стакла у таблама и шупљег и других предмета од стакла.

VI. Метална индустрија, као :

1) Фабрике за прераду гвожђа, челика и жице од ових, за израду гвоздених конструкција свију врсти, за израду ексера и осталих предмета од гвожђа и челика итд.;

2) Фабрике за израду свих шлосерских предмета (брава, разног окова итд.) разног алата, шпархерда, пећи, радијатера итд.;

3) Фабрике за израду машина свих врсти, а нарочито пољопривредних машина и справа, за ситну занатску и кућевну индустрију, за израду локомотива и локомобила, електричних машина и свих врсти мотора итд.

VII. Хемијска индустрија, као :

1) Фабрике за израду сапуна и мириса, разног уља, глицерина и алкохола;

2) Фабрике за израду свећа, карбита и кокса;

3) Фабрике за израду мастила, печатног воска, расних боја и лака, фирнајза, викса и ималина итд.;

4) Фабрике за израду лекова и других апотекарских и медицинских препарата, за прераду и конзервирање лековитих трава и биља итд.;

5) инсталације за гасна и електрична осветљења итд.

Нарочито треба оснивати инсталације малог обима и у што већем броју израђивати погодне справе и машине и уводити их у кућевну индустрију, коју треба што више проширивати и усавршавати. Такве могу бити ткачнице, предионице и штрикаонице за израду разног ткива и предива, за израду чарапа, веза, машини, рукавица, и других мањих рађевина; радионице за бојадисање предива и штофова, за штављење кожа и израду обуће (нештављену кожу треба са свим избацити из употребе); радионице за прераду сточних

производа, а нарочито млека, сирева, масла, кајмака и бутера; радионице за израду ситног пољопривредног алата (вила, лопата, колица итд.), за израду четачка, рамова, штапова и других ситнијих предмета, за израду разноврсног посуђа од дрвета и земље итд. Све ово може бити предмет кућевне и занатске индустрије, а кад се кућевна и занатска индустрија добро организују оне могу бити од велике користи и помоћи великој фабричкој индустрији.

За подизање и унапређење кућевне, занатске и фабричне индустрије требаће за првих десет година најмање 100 милиона динара.

VIII. Саобраћајна средства.

За напредовање свију привредних грана у једној земљи од највеће су важности саобраћајна средства и њихов правилан распоред тако, да су сви крајеви више или мање отворени саобраћају. И у колико су ова развијенија и савршенија, у толико је и већа корист од њих. За то на подизање и грађење саобраћајних средстава, па и ако она често пута не доносе непосредно велике приходе. Њихове су посредне користи огромне, јер су она душа целокупног народног живота и рада. Самоуправна тела и општине треба заинтересовати што више и помагати их у подизању свију врсти саобраћаја, а нарочито у изради оних друмова који спадају у њихове реоне. —

1) Друмови.

Друмови су огледало културе једног народа. Од какве су и колике важности и користи друмови и путеви, не треба објашњавати.

У Србији је било пре рата од прилике око 15 хиљада километара, које шосираних, које само прокопаних и мало насутих друмова, за то треба најенергичније настати, да се изради што већа мрежа модерних друмова. Ну, није само важно саградити добре друмове, од много веће је важности, да се они стално одржавају у исправном стању.

У Србији треба реконструисати старе и за првих десет година подићи још најмање 4 до 5 хиљада километара нових друмова и то најмање 1000 километара државних, 1500 километара окружних и 2500 километа-

ра среских друмова. Друмове треба поделити у три класе или типа, и израдити :

а) најмање 1500 километара првокласних друмова : 5 метара широких са тротоаром с обе стране, чија би израда коштала по километру око 36 хиљада динара, што представља вредност од 54 милиона динара;

б) најмање 2500 километара друге класе: 4 метра широких са једним тротоаром чија би израда коштала по километру око 25 хиљада динара, што представља вредност од 62 милиона динара, и

в) најмање 1000 километара друмова треће класе: 3,80 метара широких без тротоара, чија би израда коштала по километру око 20 хиљада динара, што представља вредност од 20 милиона динара.

За реконструкцију старих и израду нових 5 хиљада километара друмова требало би за првих десет година најмање 136 милиона динара.

г) За израду гвоздених и бетонских мостова на друмовима, да би се могао омогућити и аутомобилски саобраћај, треба ће најмање 19,5 милиона динара, и израдити најмање 10 гвоздених мостова преко већих река, што би коштало око 15 милиона динара, свега за мостове 34,5 милиона динара.

Данас се не раде више дрвени мостови, а код нас је сем тога и оскудица у грађи. У опште по нашем мишљењу требало би у будуће првенствено извршивати камене или бетонске а где је неопходно потребно и гвоздене. А за лако, сигурно и брзо извршивање бетонских мостова треба израчунати разне типове свих могућих распона. Гвоздени материјал (округло гвожђе и жицу од истог) треба имати у довољној количини на стоваришту, као и стручне раднике, да би се подизање бетонских мостова могло што пре и што брже извршивати.

д) За одржавање путева у исправном стању под сталним надзором друмских чувара «путара» требало би за првих десет година најмање 60 милиона динара.

2) Жељезнице :

У Србији је пре рата било око 1700 километара пруге нормалног и узаног колосека, а то није било ни издалека у могућности, да подмири потребу у саобраћају жељезницом, у толико пре, што распоред мреже и веза нису рационално изведени. —

Србија треба много разгранатију жељезничку мрежу, која треба да пролази кроз плодне и богате пределе рудним благом и за првих десет година најмање 6 хиљада километара пруге нормалног колосека, од којих најмање 1000 километара пруга дуплог колосека.

За сада је још тешко утврдити, којим правцима треба подизати главне пруге, јер се још не зна којој ће страни гравитирати извозна трговина, т. ј., где ће бити морско пристаниште. За сада се могу утврдити само пруге, које ће везивати поједине земаљске центре са постојећим правцима или боље рећи, правци разграњавања мреже и врста колосека.

По нашем мишљењу треба прво саградити ове три пруге, које су и пре рата биле уступљене у израду :

1) Крагујевац—Краљево—Рашка—Митровица,
2) Ниш—Прокупље—Куршумлија—Приштина, и
3) Крушевац—Куршумлија, што чини око 400 километара и стало би око 72 милиона динара. За тим треба израдити дупли колосек:

4) Београд—Ниш—Пирот, због саобраћаја са Цариградом (интернационални саобраћај), што чини око 330 километара и што би стало око 60 милиона динара. (Доцније, кад се добије веза са Румунијом израдити : Ниш—Прахово—Дунавско пристаниште, што чини око 250 километара, и ако би морско пристаниште било у Сан Бовани или Драчу, израдити пругу : Крушевац—Призрен—Скадар—Сан. Бовани—Драч, што чини око 440 километара). За овим треба израдити и ове нове пруге :

5) као нормални колосек : Пожаревац—Мајданпечка долина—Неготин; Приштина—Призрен—Скадар—Морско пристаниште; Битољ—Тетово—Скопље; Мада Крсна—Београд; Ужице—Мокра гора—Вардиште; Београд—Лајковац; Лозница—Босанска граница (веза са Тузлом), и

6) као узани колосек : Петровац—Зајечар.

Све би ове пруге изнеле дужину око 1020 километара и њихова израда стала би око 205 милиона динара.

7) Постојеће пруге узаног колосека требало би преобратити у нормални колосек и то : Ваљево—Лајковац; Лајковац—Чачак; Крушевац—Чачак—Ужице, што чини око 355 километара и што би стало око 30 милиона динара.

8) Доцније би требало израдити и ове нове пруге : Алексинац—Књажевац ; Битољ—Охрид—Струга—Антивари; Комова фоча—Вардиште ; Ваљево—Лозница; Драч—Елбасан—Струга; Антивари—Драч—Охрид—Љум кула; Увац—Рашка—Косовска Митровица—Комови (Црна Гора), што би изнело око 1380 километара и стало би око 367 милиона динара. Ну пре ових радова имају се претходно :

9) Проширити постојеће станице на главној прузи, који ће радови изнети око 45 милиона динара, и

10) Набавити возни парк (локомотиве и вагоне) са инсталацијом централних скретница и сигнала са променом шина, за шта ће такође требати најмање 155 милиона динара. Не треба изгубити из вида, да треба подићи и :

11) једну или више радионица за оправку локомотиви и вагона, што би стало око 20 милиона динара, и

12) једну фабрику за израду локомотива и вагона у самој земљи, која би стала најмање 20 милиона динара.

Из овога излази, да би за првих десет година за најнужније жељезничке радове требало око 974 милиона динара.

3) Бродарство.

Изласком на море Србија ће проширити своје бродарство, које је до сада било ограничено само на Дунав и Саву. Треба у споразуму са нашим бродарским друштвом радити на томе, да се образује и једно поморско бродарско друштво са нашим и страним капиталом, које треба да ступи у везу и са већ постојећим страним друштвима и на тај начин омогућити и олакшати саобраћај са целим светом. Држава треба сваки покушај у овоме погледу да помаже свима средствима, законодавством, па и субвенцијом. Треба подићи морско пристаниште, елеваторе, антрпоте и магazine.

По нашем мишљењу требало би за подизање пристаништа, антрпота, елеватора и магазина за прво време најмање 45 милиона динара. Субвенцијом нашем бродарском и новим друштвима, која би се основала требало би дати најмање 15 милиона динара.

4) Поштанско телеграфско телефонски саобраћај.

Поштанско телеграфско-телефонски саобраћај важна је културна установа и на њу се у будуће мора обратити много већа пажња. Треба тежити, да се сва места у унутрашњости земље вежу поштом, а по могућству и телеграфом и телефоном. Организовати службу у смислу интернационалног саобраћаја. Уредити сесоске поште. Организовати и спремити добар кадар поштанско-телеграфског особља и оспособити га за интернационалну службу.

Пренос поште колима и помоћу закупаца треба са свим укинути и набавити што већи број аутомобила за пренос ове, што ће са израдом добрих путева лако ићи и т. д.

За првих десет година треба за уређење пошта, телеграфа и телефона најмање 25 милиона динара.

IX. Културне установе.

Упоредо са унапређењем свију привредних грана и саобраћаја, развија се и напредује култура народна. Но да би се на овоме пољу код нас учинио што већи прогрес, потребно је имати што више установа помоћу који би се народна култура могла што брже развити, те да и Србија може стати у ред културних држава. — Све вароши у земљи треба регулисати и модерно их уредити, а престоници треба дати и нарочиту субвенцију за њено уређење и улепшавање.

1) Јавне и државне зграде.

Подићи у свима варошима модерне јавне и државне зграде, јер се и по њима огледа култура једног народа.

Што се тиче подизања јавних зграда и у опште свију већих јавних радова, имали би смо нарочито да нагласимо, да би начин давања истих у рад требало изменити и законом регулисати и прописати поступак, којим треба омогућити и заинтересовати учешће и страних капиталиста.

По нашем мишљењу за првих десет година требало би подићи ове јавне грађевине : Краљевски дво-

рац са свима споредним зградама у вредности 6 милиона динара и за њихову инсталацију (намештај и остало) најмање 3 милиона, свега 9 милиона динара; Зграду парламента у вредности 10 милиона и за њено инсталацију 3 милиона, свега 13 милиона динара; Зграде свих министарстава (12) у вредности најмање 20 милиона и за намештај 3 милиона, свега 23 милиона динара; Зграду државног савета и главне контроле у вредности 2 милиона и за инсталацију пола милиона, свега 2,5 милиона динара; Зграду Јустич паласта (касације и апелације) 7 милиона и за инсталацију 2,5, свега 9,5 милиона динара; Зграду жељезничке дирекције са свима споредним зградама 6 милиона и за инсталације и инструменте 1 милион, свега 7 милиона; Зграде дирекције: пошта и телеграфа 2,5, полиције 2,5, царинске и пореске 2,5, шума, вода и руда 3 милиона, свега 10,5 милиона и за њихове инсталације и намештај 4 милиона; Зграде свих судова, окружних начелстава и осталих надлештава у земљи 40 милиона динара и њихове инсталације и намештај још 10, свега 50 милиона динара; Зграду централне поште у престоници 3 милиона и за инсталацију њену и свих осталих пошта телеграфа и телефона у земљи 15 милиона, динара, свега 18 милиона динара; Зграде државних, окружних и среских болница 25 милиона и за њихове инсталације, намештај и инструменте 15, свега 40 милиона динара; Зграде модерних казнених завода са радионицама 4,5 милиона и за инсталације и алат најмање 1 милион, свега 5,5 милиона динара; Зграде војних надлештава и касарне 15 милиона и за инсталације 5 милиона, свега 20 милиона динара; Зграду инвалидског и сиротног дома 5 милиона и за инсталације 2 милиона, свега 7 милиона динара; Зграду Берзе 2,5 милиона и за инсталацију пола, свега 3 милиона динара; Зграду Соколског дома са инсталацијом 2,5 милиона; Споменик уједињења 15 и победу капију 2 милиона. Сем тога треба предвидети за уређење бања и подизање хотела за странце најмање 20 милиона и на име субвенције за подизање престонице најмање 10 милиона динара, укупно 271,5 милиона динара.

Од просветних зграда треба подићи: зграде за три универзитета, где треба да буду заступљени и пољопривредни и медедијски факултет, на шта треба утрошити најмање 18 милиона и за инсталације 9, свега 27 милиона динара; зграду политехнике у вредности

најмање 8 милиона и за инсталацију 5, свега 13 милиона динара; зграде гимназија, реалака и основних школа у вредности најмање 20 милиона и за њихове инсталације 8, свега 28 милиона динара; зграде пољопривредних школа 6 милиона и за инсталације 1,5, свега 7,5 милиона динара; зграде трговачких академија 4 и за инсталацију 1 милион, свега 5 милиона динара; зграде занатлијских, грађевинских и индустријских школа 8 и за инсталације 2, свега 10 милиона динара; зграде сликарске академије, галерије слика и скулптура и музеја 14 и за инсталације 6, свега 20 милиона динара; зграду народне библиотеке 4 и за инсталацију 4, свега 8 милиона динара; зграде позоришта 7 и за инсталације 3, свега 10 милиона динара; зграду конзерваторијума с инсталацијом 2 милиона динара; зграду државне штампарије са инсталацијама 5 милиона динара; зграде богословија и учитељских школа са инсталацијама 8 милиона динара; Саборне цркве у Београду и свих осталих цркава у земљи заједно са инсталацијама 30 милиона динара; зграду једне велике концертне сале у пристоници 4,5 милиона динара и т. д., укупно за првих десет година 178 милиона динара.

2) Народно васпитавање.

По државној статистици у Србији у старим границама има само 55% писмених. То је и сувише мали број, с тога треба најенергичније настати, да се подиже што више основних школа и народ научи што више писати и читати. Треба спремити што већи број учитеља и свештеника и упутити их у школе за народ. Основну наставу, која је код нас и иначе обавезна треба строгим законодавством појачати и заводити продужне школе и зимске курсеве. Стварати народне библиотеке и старати се за јевтину и заку народну лектуру. Гимназија имамо довољно, с тога би по нашем мишљењу неке од њих требало претворити у професионалне школе, и старати се да се ове што више подижу, да би се маса народна (мушкиње и женскиње) што више изобразила у свима професијама. Слати што већи број младића по свима струкама на страну и усавршавати их што боље.

За унапређење наставе код нас за првих десет година требаће најмање 40 милиона динара.

Сем овога ваља нам се постарати за образовање и спрему инвалида, којих ће после рата бити доста. Ово исто важи и за следеће наше ратнике и за децу осталу без родитеља. Ради тога треба стварати школе за њих и образовати их у свима професијама. Стварати хумана друштва и установе, које ће се о њима бринути, као што тога има и у свима другим културним државама. По нашем мишљењу за овај циљ требало би за првих десет година најмање 20 милиона динара.

3) Народно здравље, хигијена и санитет.

Чинити само припреме за економско усвојивање једне државе није довољно, јер се она не састоји само из земље и другог имања, већ из људи. С тога најенергичније треба настати да се проуче сва питања о неговању и чувању народног здравља и приликом ресторације припремити све што је потребно и за овај циљ, јер је до сада недовољно вођено рачуна о народном здрављу. А ако је икоме после овог великог и страшног европског рата потребно да обрати што већу и нарочиту пажњу на народно здравље и на подизање расе народа то је нама најпотребније. Ми смо у овом дугом рату, који траје још од 1912 године, изгубили од мача и болести сразмерно много више него и један други народ (скоро једну трећину становништва) и то језгро нашег народа, управо оно, што је било најбоље, најздравије, најјаче и најспособније за све гране народне привреде.

Хигијена или наука о чувању народног здравља, како лична тако и јавна, била је код нас готово непозната; мали изузетци изчезавају. Хигијена није популарисана. О њој и њеним гранама најмање се писало, предавало, конферисало и преводило, као да није у животу принцип прво знати однеговати и очувати здравље, па после предузимати све друге послове.

Лекарска услуга је код нас била врло скупа и далеко од масе народа. Лекови су били још скупљи. Стручна лекарска помоћ била је малобројна, а у колико је било, она ја била тако далеко, да је народ сатима далеко морао вући своје болеснике по најгорем времену и по још горим путевима и то баш онда, кад је болеснику најпотребнији мир а кретање врло опасно. Права је помоћ онда, кад је она брза и кад је близу,

кад је увек ту. Рат нам се силно осветио својим заразним болестима баш и с тога, што смо оскудевали у лекарима. Организација лекарске помоћи била је слаба и недовољна за војне потребе, а камо ли и за народ, а организација лекарске струке запуштена и застарела.

Народна лечилишта: болнице (државне, среске, општинске и приватне), санаторијуми, амбуланте, бараке, диспанзери и т. д. у нашој су земљи постојали само у виду малобројних болница, често нехигијенски саграђених, далеко од масе народа, а увек слабо снабдевене стручним снагама и савременим средствима. Оне су нешто због тога, а много више због своје аутократске управе биле непогодне за болеснике и народ је бегео од болница, лечећи се сам примитивно, често драстично и свирепо уз најгрубља сујеверја.

Народни живот и у варошима и на селу био је нехигијенски. Вода, ваздух, земљиште, стан, храна, одело нису никад бирани да угоде здрављу. Неговање тела готово није ни постојало, а купатила су била врло ретка. Умирање деце у првој години живота било је велико и то не толико због социјалних или климатских негода, колико због оскудице и најобичнијег знања хигијенског за неговање деце. Годишњи прираштај у људству био је тако мали, да ми спадамо у народе, који се не множи тако брзо само стога, што је проценат умирања био висок и ако је и рађање било велико, а има крајева у којима је и рађање попустило.

Алкохол је почео у велико да нам прети. Туберкулоза није опадала, већ је напротив напредовала. Сифилис и његове последице, увек мало познате нашем свету, био је ендемичан у свима варошима и многим крајевима наше земље. Борбе против његовог ширења није било, а његово лечење недовољно и површно.

Да би се успешно деловало на побољшање услова за народно здравље требало би још сада проучити и спремити план за повољно решење свих питања, као :

1) Организације санитетске струке : оснивање медицинског факултета, министарства народног здравља или санитетске централе, питање о лекарима (практичним, државним, административним, школским, судским, хигијеничарима, бактеоролозима) и о лекарском помоћном особљу (помоћницима, енфермијерима, бол-

ничарима и болничаркама). Нарочито питање о стварању нарочитог реда болничарки од мајки, удовица и сестара наших изгинулих ратника.

2) Организације санитетских установа: оснивање клиника и болница сталних и привремених (државних, самоуправних, приватних), барака, амбуланти (диспанзера) и сенаторијума (државних и приватних), бактериолошких станица, хемијских завода, хигијенских институција, склоништа за неизлечиве болеснике и изнемогле старе и т. д.

3) Уређења апотека и о јевтиниом снабдевању народа лековима.

4) О хигијенском васпитању народа: популаризација хигијене у опште, хигијена домова, у школама и т. д.

5) О стручном и здравственом законодавству: о подизању насеља и зграда по нарочитим типовима према месту и материјалу (од камена, цигле, дрвета) и свима напред изложеним питањима.

6) О оснивању хуманих друштава и институција, која би предузела приватном иницијативом старање о народном здрављу и указивала потребитима своју помоћ. и т. д.

У опште за побољшање услова народног здравља и уређење хигијенске и санитетске службе у нас, по нашем мишљењу, за првих десет година требало би најмање 30 милиона динара.

Рекапитулација.

Трошкова, потребних за извршење привредног програма Србије за првих десет година по закључењу мира и повратку у земљу:

1. Пољопривреда.

1) Земљорадња	у милионима динара:
а) увођење механичке снаге	28,00
б) израда катастра	70,00
в) унапређење земљорада	50,00=148,00
2) Воћарства и виноградарства	24,50
3) Градинарства и цвећарства	0,50
4) Шумарства	20,00
За пренос	193,00

Пренето	193,00
<i>II. Сточарство.</i>	
1) набавка приплодне стоке	50,00
2) унапређење сточарства	5,00=55,00
<i>III. Живинарство</i>	2,50
<i>IV. Челарство и свиларство</i>	1,00
<i>V. Рударство</i>	од 50,00 до 150
<i>VI. Хидротехнички радови</i>	80,00
<i>VII. Занатство, трговина и индустрија</i>	100,00
<i>VIII. Саобраћајна средства</i>	
1) Друмови	
а) израда друмова	136,00
б) израда мостова	34,50
в) одржавање друмова	60,00=230,50
2) Жељезнице	
а) израда пруга	734,00
б) проширење станица	45,00
в) подизање радионица	20,00
г) набавка возног парка	155,00
д) подизање једне фабрике	20,00=974,00
3) Бродарство	60,00
4) Поштанско, телеграфско, телефонски саобраћај	25,00
<i>IX. Културне установе</i>	
1) подизање јавних зграда и усанова и њихово инсталисање	271,50
2) подизање просветних зграда и усанова и њихово инсталисање	178,00
<i>X. Народно васпитавање</i>	60,00
<i>XI. Народно здравље, санитет и хигијена</i>	30,00
Укупно	2.310,50

или округло две и по милијарде динара.

Завршујући своја посматрања о радовима на привредном програму као и о радовима, који стоје више или мање у вези са привредом у нас за првих десет година по ослобођењу, ми понова наглашавамо, да смо овим бацили само један летимичан поглед и изнели бледу слику свега онога, што би требало радити и што би се у истини за то време могло урадити. У детаље се нисмо упуштали. Циљ нам је, дакле, био да покажемо само радове, које би по нашем мишљењу, требало извршити после ресторације земље и излажући вредност њихових коштања, да скренемо пажњу и страним капиталистима и да их заинтересујемо за евентуално учешће у истима.

САДРЖАЈ

ОПШТИ ДЕО

	Страна
I. О начину процене имаовине	1
II. Легитимичан поглед на привредно стање Србије	13

ПОСЕБНИ ДЕО

ОДЕЉАК ПРВИ

Народна имаовина (богатство) у Краљевини Србији	
Србија у старим границама	35

ГЛАВА ПРВА

Непокретна имаовина

A) Земљиште	35
B) Зграде	38

ГЛАВА ДРУГА

Покретна имаовина

A) Намештај, покућанство и остале потребе за живот и рад	42
B) Стока и живина	45
B) Људска и сточна храна	46
Г) Готова роба и готовина у новцу и предметима од вредности	47
Д) Фабричне инсталације и радионице	47
Ђ) Војна спрема и опрема	48

ГЛАВА ТРЕЋА

Саобраћајна средства	48
Рекапитулација	49
Нове области	50

	Страна
I. Непокретна имаовина	56
II. Покретна имаовина	57

ОДЕЉАК ДРУГИ

Привредни принос	58
Поједини облици приноса	60
Потрошња	68

ОДЕЉАК ТРЕЋИ

Штете проузроковане ратом	77

ГЛАВА ПРВА

Непокретна имаовина

A) Земљиште	78
B) Зграде	78

ГЛАВА ДРУГА

Покретна имаовина

A) Намештај, покућанство и остале потребе за живот и рад	80
B) Стока и живина	81
B) Људска и сточна храна	82
Г) Готова роба и готовина у новцу и пред- метима од вредности	83
Д) Фабричне инсталације и радионице	87
Б) Војна спрема и опрема	88
Рекапитулација	89

ОДЕЉАК ЧЕТВРТИ

Ресторација или обнова економског стања Србије	94

ГЛАВА ПРВА

Обнова непокретне имаовине

A) Земљиште	96
B) Зграде	99

ГЛАВА ДРУГА

Покретна имаовина

A) Намештај, покућанство и остале потребе	100
B) Стока и живина	103
B) Људска и сточна храна	105
Г) Готова роба и готовина у новцу и предметима од вредности	107
Д) Фабричне инсталације и радионице	110
Б) Војна спрема и опрема	111
Е) Саобраћајна средства	111
I. Друмови	112
II. Жељезнице	112
III. Бродарство	113
IV. Телеграфско телефонски саобраћај	113
Рекапитулација	114
1) Припремни радови	117
2) Извршни радови	118

ОДЕЉАК ПЕТИ

Механичка снага у пољопривреди
(Мотокултура)

I. Историја проналаска	122
II. Потреба увођења механичке снаге у нашу пољопривреду	123
III. Преимућства моторне снаге у пољопривреди	126
IV. Разни системи механичког рада (машине)	128
V. О избору машина	129
VI. Организација рада	136
VII. Спрема радне стручне снаге	139

ОДЕЉАК ШЕСТИ

Привредни програм Србије после рата

I. Пољопривреда	143
1) Земљорадња	143
2) Воћарство и виноградарство	146
3) Градинарство и цвећарство	147
4) Шумарство	148
II. Сточарство	151
III. Живинарство	152
IV. Челарство и свиларство	153

	Страна
V. Рударство	153
VI. Хидротехнички радови	154
VII. Занатство, трговина и индустрија	154
VIII. Саобраћајна средства	158
1) Друмови	158
2) Жељезнице	159
3) Бродарство	161
4) Поштанско, телеграфско, телефонски са- обраћај	162
IX. Културне установе	162
1) Јавне и државне зграде	162
2) Народно васпитање	164
3) Народно здравље, хигијена и санитет	165
Рекапитулација	168

КРУПНИЈЕ ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

На страни	у реду		у место	треба
11	8	оздо	5000	2130
16	12	»	1913	1914
24	8	озго	80	60
40	16	»	525,5	552,5
41	10	оздо	12.600	22.600
41	12, 14, 15	»	^{7/12}	^{1/12}
42	9	»	5.591,9	5.731,9
43	3	озго	испод линије после «наместаја» додати «и осталог покућанства»	
43	6	»	испод линије после 3000 додати 3500	
			у место	треба
46	7	оздо	35	54
46	6	»	34	54
46	1	»	474,5	513,5
47	17	озго	293	298
47	19	»	603	608
47	6	оздо	659,5	664,5
50	10	озго	9.671,33	9.715,43
50	15	»	8.651,33	8.695,43
57	4	оздо	161,66	166,86
57	1	»	10.976,67	11.039,72
59	4	озго	84.284,332	85.248,697
56	7	»	167.469,396	207.240,774
67	1	оздо	1.278,06	1.282,26
73	9	озго	1.278,06	1.282,26
73	14	»	803,81	872,86
73	15	»	10.965,81	11.039,72
81	8	»	477	177
82	13	»	325	375
82	15	»	725	775
82	5	оздо	105	155
83	10	озго	150,000	150
83	22	»	треба ставити под заграду «66»	
84	12	оздо	2	5
87	13	»	после речи изгореле ставити и штета износи 14 мил. динара	
			у место	треба
91	2	оздо	537	587
93	2	»	537	587
96	13	»	63	53
98	20	озго	12000	1200
98	10	оздо	0,32	1,32
103	10	озго	2445	2.554
103	12	оздо	131.928	132.037
103	14	»	3,004	2,895
105	4	озго	748,275	698,325

На страни	у реду		у место	треба
107	8	оздо	2	4
108	5	озго	400.000	100.000
110	17	»	501,3	501,8
110	17	»	221,2	220,7
114	18	»	4,8	2,8
115	1	оздо	012	297 мил.
115	1	»	525	290 »
115	1	»	537	587 »
116	4	озго	459	290 »
116	5	»	048	297 »
127	13	оздо	земљораднички заједнички	
146	4	озго	после речи универзитету треба додати «који треба», а избацити «и»	
147	10	оздо у место	«воћарство» треба «цветарство»	
154	17	оздо	избацити реч «утрошити»	
158	20	озго	треба после «средства» ставити «не треба жалити ни труда ни новаца»	
168	2	оздо у место	2.310,5 треба 2.311	

Напомена. Услед техничких тешкоћа при штампању српског издања поткрале се многе грешке у цифрама, те се моле читаоци, да их сами исправе, као и ситније грешке текста. У издању на француском, где тих тешкоћа није било, цифре су тачне.

Merrett p. 60. 1. 2.

